

יחידת העשרה במסגרת הערכה חלופית
בנושא השואה, לחטיבה העליונה

בין האגם למבצר - דיוקנה של קהילה יהודית רומניוטית ביואנינה (צפון מערב יוון)

חוברת למורה ולתלמיד

ערכה

ד"ר אפרת קדם-טהר

צוות ההכנה:

תחקיר, כתיבה ועריכה:	אפרת קדם-טהר
עריכה לשונית:	מעין שקד-שחר
עריכה גרפית:	יעל פרומר

תודות

תודות ל:

ד"ר ברכה ריבלין- על עידודה לכתיבת היחידה והערותיה.

פרו'פ אסתר סולומון - יואנינה, יוון.

מוסד "יד ושם"

הרב יוסף ברוך פרומר

הרב מנחם הכהן

סבי חנן

אלגרה מצא- יואנינה, יוון

לילי רחל ילין מצא

רולה גבאי ברוך

שרה לוי

אנה כהן

אנה בקולה גרטי

רחל העליון-מזריץ

ארטמיס בטיש-מירון

כריסי מצא אלקוסר

גיל לופו

נחום מצא-יואנינה

בשער מימין למעלה בית הכנסת "קהל קדוש ישן". משמאל: יואנינה 1898, בני משפחת לויס בפתח ביתו של מתתיהו לויס (הבניין קיים עד היום). מימין למטה: יואנינה, 1960, מפות לקישוט הבית. רקמה רבקה גבאי.

משמאל: גרוש יהודי יואנינה 25.3.1944

4	מבוא
5	יואנינה רקע כללי
6	קהילת יהודי יואנינה-רקע היסטורי
11	מנהגים ומסורות: נישואין, מועדי ישראל
14	התחנה שלא קלטה את מגורשי ספרד ופורטוגל
15	פתיחת בתי הספר "תלמוד תורה" ו"אליאנס" ויוזמות חינוך וקהילה נוספות
19	בית הכנסת "קהל קדוש ישן"
21	מנהגים רומניוטים הקשורים לבית הכנסת
25	מלחמת העולם השנייה הגרוש מיואנינה (25 במרץ 1944)
28	דילמת הזהות במחנה ההשמדה אושוויץ
31	גורל יהודי יואנינה שברחו לכפרים ולערים אחרות בזמן פלישת הגרמנים
31	הקהילה היהודית לאחר השואה
35	חסידי אומות העולם
37	דמויות מפתח ומאמצי הצלה נוספים עבור יהודי יואנינה
38	פניה המשתנים של הקהילה
41	אפילוג
42	נספחים
48	מקורות
49	רשימת קריאה מומלצת

הקהילה הרומניוטית היא אחת הקהילות היהודיות העתיקות ביותר באירופה. מקורה בא"י בתקופה ההלניסטית (לפני כ-2000 שנה). שמה של הקהילה נובע מזיקתה לאימפריה הרומית.

בשנת 70 לספירה, הכניע השלטון הרומי, בפיקודו של טיטוס, את ירושלים וזאת, לאחר מצור ממושך על העיר. טיטוס שב לרומא לאחר שהצליח להחריב את ירושלים ואת בית המקדש. הוא לקח עמו שלל: את מנורת הזהב שהאירה את בית המקדש ואת שולחן לחם הפנים.

המנורה שנלקחה מבית המקדש היא תזכורת לחורבן בית המקדש אך גם ביטוי של תקווה, בהיותה סמל חזותי המלווה את העם היהודי כבר מימיו הראשונים כעם. לימים, נבחרה המנורה להיות הסמל הרשמי של מדינת ישראל לאחר קום המדינה, כאשר מועצת העם הזמנית נדרשה לבחור דגל וסמל למדינה, הוחלט שאת הסמל יבחר העם והוכרזה תחרות הצעות לסמל. דרישות התחרות היו כי הסמל צריך לכלול את המנורה ואת שבעת הכוכבים, אותם הציע הרצל לשלב בדגל של מדינת היהודים העתידית.

הגיעו מאות הצעות ולבסוף נבחר הסמל אותו הציעו האחים שמיר, שהיו מעצבים גרפיים. בהצעתם הורדו הכוכבים ובמקומם הוצבו ענפי הזית.

לצד מנורת הזהב שלקח טיטוס, הוא לקח עמו גם שבויים עבריים שנאלצו לעבוד עבודת פרך עבורו ברומא. הם נאלצו גם להתגושש עבורו כגלדיאטורים עם חיות טרף. תיעוד לאירועים אלו, חרוט על שער טיטוס- סמוך לקולוסיאום שבמרכז רומא.

כאשר השתחררו השבויים העבריים מעול העבדות ברומא, הם יצאו לחפש פרנסה. היו ביניהם שבדרכם עברו במספר מקומות בצפון מערב יוון והשתקעו בהם. הריכוז הגדול ביותר, התמקם בעיר יואנינה. שפתם הייתה יוונית, שפה שרכשו בהשפעת השלטון ההלניסטי בארץ ישראל ועליה שמרו לאורך כל הדורות הבאים.

מכיוון ש92% מבני הקהילה הרומניוטית הושמדו בשואה, צאצאיה פועלים ביתר שאת לשמר את המורשת והמנהגים המיוחדים לה. כך למשל, הם מכינים מאכלים מסורתיים במועדי ישראל בגרסאות מקומיות, המתבססות על יבול הפירות והירקות המקומי והעונתי, שמאפיין את אזור מולדתם. דוגמה לכך היא החרוסת הרומניוטית. מכיוון שביואנינה לא צומחים עצי תמר, את החרוסת לא מכינים היהודים הרומניוטים מתמרים, אלא מצימוקים שחורים ולבנים המעורבבים באגוזים, יין אדום וקמח מצה.

גם נוסח התפילה שלהם וכן נוסח הגדת הפסח הוא רומניוטי. לקראת יום הכיפורים, מגיעים ליואנינה צאצאי הרומניוטים מרחבי העולם לבית הכנסת, כדי לשמוע את החזן, המוביל את התפילות באותו נוסח תפילה ייחודי, שהיה נהוג ביום זה מדורי דורות.

נספח 1

לילי רחל ילין מצא

מקימת הפורום הרומניוטי של צאצאי יוון בישראל.

יואנינה היא בירת מחוז אפירוס, אחד מ-13 מחוזות יוון. מחוז זה ממוקם בפניה הצפון מערבית של המדינה, לחופי הים היוני ממערב וגובל באלבניה בצפון. את רוב שטחו מכסים הרי פינדוס, המאופיינים במדרונות תלולים ואותם חוצים קניונים מהעמוקים בעולם. בשל אופיו ההררי של האזור, החקלאות בו מועטה. בעמקים סביב יואנינה מגדלים טבק, אך תיירות קיץ וחורף, בעיקר תיירות פנים, מהווה מקור הכנסה מרכזי במחוז זה. יואנינה, העיר הגדולה והחשובה ביותר במחוז, משלבת אווירה סטודנטאלית תוססת ומיקום גיאוגרפי אסטרטגי שהופכים אותה לשער כניסה מרכזי לטיולים בטבע הפראי של צפון יוון. העיר שוכנת בגובה של כ-500 מטרים מעל פני הים ועל גדותיו המערביים של אגם פאמבוטיס. יואנינה נמצאת כ-450 ק"מ צפונית מערבית לאתונה ו-290 ק"מ דרומית מערבית לסלוניקי. אוכלוסיית העיר מונה

תמונה 1 מפת צפון מערב יוון

כ-112,486 נפש.

שיא פריחתה של יואנינה, התרחש בתחילת המאה ה-13 בימי מסע הצלב הרביעי, בעקבותיו ברחו אליה משפחות עשירות מקונסטנטינופול (איסטנבול) הכבושה. במשך למעלה מ-400 שנה, מהמאה ה-15 עד המאה ה-20, שלט בעיר שלטון עות'מאני שגילה סובלנות דתית כלפי תושביה היוונים והיהודים. את השפעת השלטון החזקה, ניתן לראות היטב במבצר של יואנינה המוקף חומה וצופה אל האגם.

תמונה 2: העיר יואנינה במחוז אפירוס

הקהילה היהודית ביואנינה (Ioannina) נחשבת לקהילה היהודית העתיקה ביותר ביוון ומהעתיקות באירופה כולה. לקהילה זו שורשים מתועדים החל מהתקופה ההלניסטית (לפני למעלה מ-2,300 שנה). שמה של העיר ניתן לה על שם יוהן- יוחנן "המטביל" הקדוש. היהודים קראו לה: יאנינה- יה ענני נא.

בניגוד ליהודי סלוניקי ולאריסה שדיברו לאדינו, קהילה זו הייתה רומניוטית ולכן שפתם הייתה דיאלקט של השפה היוונית-יווניטיקה. אותיות האלף-בית שלהם דומות לאותיות העבריות.

ישנה מחלוקת אודות מועד התיישבות היהודים במקום. מחד, קיימים מקורות המצביעים כי יהודים התיישבו בעיר כבר בתקופת שלטונו של אלכסנדר הגדול במאה הרביעית לפני הספירה. מאידך, קיימת סברה רווחת יותר, לפיה העיר נוסדה על ידי יהודים שגורשו בידי הרומאים בעקבות חורבן בית המקדש השני והובאו למקום מארץ ישראל כעבדים. עדויות כתובות המעידות על נוכחות יהודית בעיר זו, המרכזית ביותר במחוז אפירוס, קיימות רק מהמאה ה-14.

היהודים באזור יואנינה, הגדירו עצמם כיהודים רומניוטים, דוברי יוונית. הם אימצו וספגו את התרבות ההלניסטית, שהייתה שילוב של תרבות יוון העתיקה עם תרבויות המזרח הקדום כמו פרס, מצרים ואחרות. תרבות זו נוצרה בתקופתו של אלכסנדר מוקדון (332-323 לפנה"ס) והתאפיינה בשימוש בשפה היוונית כשפה בינלאומית. זו הייתה תרבות עירונית מפותחת שפריחתה באה לידי ביטוי במדע ובאומנות. התרבות ההלניסטית נמשכה עד עליית רומא לגדולתה.

הקהילה היהודית ביואנינה פיתחה מסורת ומנהגים משלה ונתרה דוברת יוונית, בשעה שהקהילות היהודיות האחרות ביוון ספגו תרבות ספרדית ודיברו יהודית ספרדית (לאדינו). שמות המשפחה המאפיינים יהודים רומניוטים נגזרים משמות פרטיים המאפיינים גברים, בעיקר שמות תנ"כיים דוגמת מתתיה, משה, שמואל, שלמה ועוד. שמות המשפחה ניתנו על פי שמו הפרטי של האב (לדוגמה: לשמואל היה בן, הוא נקרא שלמה בן שמואל).

מרבית חברי הקהילה היו שומרי מסורת. עמדו לרשותם שני בתי כנסת. הראשון, הקיים ופעיל עד היום, נקרא "קהל קדוש ישן". בית הכנסת נמצא בתוך חומת המבצר ("הקסטרו") של העיר העתיקה. בית כנסת זה, שהוקם בשנת 1829 וניצל מהרס במלחמת העולם השנייה, היווה את המרכז הרוחני של הקהילה היהודית הגדולים והמפוארים ביותר כשליש מיהודי העיר גרו סביבו ולא בכדי הוא נחשב עד היום לאחד ממבני הדת היהודית הגדולים והמפוארים ביותר ביוון. בית הכנסת השני נקרא "קהל קדוש חדש" והוא מוקם מחוץ לחומת העיר העתיקה. שני שלישים מהקהילה גרו ברובע שמחוץ לחומות, לא הרחק מבית הכנסת החדש, שנהרס במלחמת העולם השנייה.

תמונה 4 בית הכנסת "קהל קדוש ישן".

תמונה 3 שער בית הכנסת שנחרב, "קהל קדוש חדש".

תמונה 4ב: חתונה בחצר בית הכנסת (מתוך ספרה של Dalven).

חברי הקהילה הרומניוטית עסקו במגוון תחומים- היו בניהם סוחרים נודדים, שכירים בחנויות, בעלי עסקים קטנים ויבואנים (מאחר וביוון לא גידלו אורז וסוכר, הם יבאו מאפריקה סוכר ומסין אורז). אחרים עסקו בתעשיות הזכוכית והבדים ושיווקו סחורות לערים בחבל אפירוס. היו מבניהם גם שעסקו ברוכלות, חייטות, תפירה, בנייה, ריהוט ואפילו בייצור גבינות כשרות ויין, אותו מכרו בטברנות המקומיות. בעלי חנויות מכרו גם פירות וירקות שהביאו אליהם יוונים מהכפרים בסביבה.

משיח כהן נולד ביואנינה, בשנת 1922 למשה ורחל. משפחתו הייתה חדשה יחסית בעיר. סבו וסבתו הגיעו ליוון מירושלים במסגרת עסקי סבו שהיה סוחר מצליח. המשפחה הקימה ביואנינה בית חרושת למיטות אותו ניהל אביו של משיח. בילדותו, למד בביה"ס לבנים אליאנס. בנעוריו, החל לעבוד כנהג משאית המביאה תפוזים מהמטעים באזור יואנינה אל השווקים.

היו בקרב היהודים הרומניוטים שעסקו גם במקצועות חופשיים כמו רפואה, רפואת שיניים ורוקחות. ביואנינה היה גם בנק בשם "בנק לוי" שהיה בבעלות יהודית ועבדו בו יהודי הקהילה. מורים יהודיים לימדו בביה"ס היהודי "אליאנס".

תמונה 5 בנות משפחת בטיש, שנות ה-30, בשדות (ארכיון יד ושם).

תמונה 6 1898 מבט על השוק ביואנינה (Flea-Market) (Picryl. Com)

אחד המקורות המרתקים, המעידים על חיי הקהילה היהודית ביואנינה, הוא אוסף התצלומים של ניסים לוי. משפחת לוי הייתה משפחה רומניוטית אמידה שהושמדה בשואה. כבדרך נס, תצלומיו של ניסים לוי, המכילים תיעוד נרחב בן עשרות שנים, שרדו. לוי למד רפואה באזור המערבי של חבל אפירוס. עם סיום לימודיו, ב-1904, חזר ליואנינה ופתח מרפאה משלו. הוא התפרסם בכך שמדי שבוע הקצה יום לטיפול בעניים, ללא תשלום. בהמשך, נסע לפריז ופתח שם קליניקה. לוי צילם את חיי משפחתו בעיר על רקע אירועים שונים וכן תיעד את מסעותיו הרבים באירופה. התמונות שצילם כצלם חובב עברו בירושה במשפחה. הם הגיעו לנכד של אחייניתו, ששמו מואיסיס אלכסנדר, החי בארה"ב והוא עיבד אותן לספר יוצא דופן.

נספח 2

תמונה 7 חברי הקהילה בבית קפה.

תמונה 8 משפחת לוי נופשת בקיץ 1913.

באמצע המאה ה-19 הייתה קהילת יואנינה קהילה מרכזית ביוון ומנתה כ-2,400 יהודים, אשר היוו כ-15% מאוכלוסיית העיר. בתקופה זו הוקם בה ועד מקומי של "כל ישראל חברים" (אליאנס) לשם הפצת חינוך ותרבות יהודיים.

בסוף המאה ה-19 נוסדו מספר יוזמות חינוך בקרב יהודי יואנינה. הברון הירש* אף הקציב למוסד "בית האומנות" כספים, לשם מתן הכשרה מקצועית לבני נוער יהודים, אשר למדו במקביל לכך בתלמוד תורה. בעיר הוקמה "חברת תלמוד תורה" לקידום החינוך היהודי, חברה שהתקיימה מדמי חבר.

תמונה 9 חגיגות פורים בבית הכנסת שמחוץ למבצר ביואנינה שנות ה-30.

מהומות פוליטיות במדינות הבלקן, אי יציבות כלכלית וחוקי ירושה מיושנים, גרמו לכמחצית מאנשי הקהילה (כ-2000 נפש) להגר לארה"ב בין השנים 1902-1924. הם הקימו קהילות רומניוטיות במקומות אליהם הגיעו.

*הברון מוריס הירש (1831-1896) היה נדבן יהודי שתרם למפעלי חינוך מקצועי וחקלאי בא"י וברחבי העולם, בעיקר במזרח אירופה ובארגנטינה. הוא ייסד את יק"א ("החברה היהודית להתיישבות") ובין היתר תרם גם לרשת החינוך של "כל ישראל חברים- אליאנס" ולבתי ספר מקצועיים בגליציה ובבוקובינה.

מנהגים ומסורות

נישואין

הלכות הנישואין התבססו על ההלכה האורתודוקסית, בדומה למנהגי קהילות יהודי יוון בערים השונות. הקהילה הרומניוטית הייתה שמרנית מאד וברוב המקרים, הנישואין בה הוסדרו באמצעות שידוכים, אשר חיברו בין משפחות פטריאכליות גדולות.

לרוב, לאחר סיום הלימודים בתיכון, הבנים הצטרפו לעסקי האבות. בנים למשפחות מהמעמד הגבוה, למדו מחוץ ליואנינה, דבר שהיה נדיר אך קיים לפני מלחמת העולם השנייה. הבנות לא עזבו את הבית ללימודים מחוץ ליואנינה לפני שנישאו.

הנישואין עצמם כללו חופה וקידושין, תוך הקפדה על חוקי ההלכה המקובלים: חתימה על כתובה, קידושין בטבעת וברכות חופה. נוסח הכתובה מושפע מכתובות עתיקות מא"י, בשונה מהנוסח הספרדי שהיה נפוץ בשאר קהילות יוון. הכתובה כללה פירוט מדוקדק של כל מה שהכלה הביאה עמה לחתונה. לפני החתונה, שתי המשפחות דנו ביניהן בתוכן הכתובה. במשפחות מהמעמד הנחות לא היו צריכים הורי הכלה לתת כסף להורי החתן. היו משפחות שנעזרו בחברי הקהילה כדי לאסוף כסף, על מנת לתת להורי החתן.

הכלה לבשה בגדים מפוארים, שהיו רקומים בחוטי זהב וכללו שמלה בעלת צווארון עומד ושרוולים מתרחבים, לעיתים בשילוב סינר משי וחגורה עם אבזם כסף.

תמונה 10 לבוש אישה מיואנינה, מחצית ראשונה של המאה ה-19

תלבושת נדירה המשלבת מעט מהסגנון הדומיננטי שהביאו איתם מגורשי ספרד ושמירת סממנים ביזנטיים משולבים בהשפעות יוניות-עממיות, אירופאיות ועות'מאניות. התלבושת עברה מדור לדור. (אוסף מוזיאון ישראל)

החתונה הייתה אירוע חברתי קהילתי משמעותי. היה זה אירוע שהדגיש את אחדות הקהילה ואת המשכיות המסורת היהודית הרומניוטיית עתיקת היומין, מסורת שנשמרה חרף השפעות חיצוניות. בקהילת יואנינה היה נהוג לומר את שבע הברכות שנה לפני טקס החתונה, מנהג שאבד לאחר השואה.

תמונות 11+12 חתונה 1937 משפחות לוי / בטיש+ מוזמנים

מועדי ישראל

הקהילה הרומניוטיית פיתחה מנהגים ייחודיים משלה, השונים הן ממנהגי היהודים הספרדים והן מן והאשכנזים. דוגמאות לכך ניתן לראות במנהגים הרומניוטיים, כמעט בהתייחס לכל חגי ישראל.

בראש השנה - מאכלי החג מתאפיינים במסורת יוונית ים תיכונית עשירה עם דגש על סימנים מתוקים וירקות עונתיים הגדלים באזור חבל אפירוס. נהוג היה להניח על השולחן דג שלם כדי לברך "שנהיה לראש ולא לזנב". ראש המשפחה אף התכבד בראש הדג. מתכון מקובל בקרב בני הקהילה היה תבשיל מירק הכרישה הנקרא "פרסה". את הכרישה חתכו, בישלו, תבלו בהרבה לימון והגישו, לרוב עם בשר כבש. גרסה נוספת לבישול "פרסה" היא בצורת קציצות. על תבשיל מירק זה נהגו לברך "יהי רצון ה' אלוהינו ואלוהי אבותינו, שיכרתו אויבנו ושונאינו וכל מבקשי רעתנו". מקובלים היו גם מאכלים מתוקים, שסימלו את האיחולים לשנה מתוקה. למשל, נהגו להכין משולשי בצק פילו ממולאים בדלעת מתוקה וחלות עגולות ומתוקות. לקינוח נהגו להכין מעין קומפוט מחיטה הנקרא קולבה סיטארי (Kolva Sitari). החיטה מסמלת שפע, צמיחה וברכה ולכן נהגו להגישו בהתחלות חדשות כמו ראש השנה **וט"ו בשבט** (ראש השנה לאילנות). יש שנהגו להגישו בסוכות ויש שבבקיעת שן ראשונה לתינוק. מאכל רווח נוסף היה גרעיני רימון, שפוזרו בסלט או בקערית ועליהם ברכו: "שנהיה רבים כרימון".

בערב יום הכיפורים - כל משפחה נהגה להביא לבית הכנסת נר אחד גדול ומעוטר בפרחים, עבור כל גבר בקהילה. הנרות דלקו במשך כל התפילה. כמו כן, היה נהוג לבצע מנהג כפרות באמצעות תרגול או כסף שנתרמו לצדקה. נהגו להימנע מלנעול נעלי עור, כסמליות לכפרה על חטאים.

את **חג הפורים**, התחילו הרומניוטים לחגוג שבועיים מראש, בראש חודש אדר. ביום זה שנקרא ה"אירטאמן" (Irtaman) היו ילדי הקהילה עוברים מבית לבית, שרים שירים מסורתיים ביוונית ומקבלים ממתקים, פירות ומתנות קטנות. המאכלים המיוחדים לפורים מסמלים את מפלתו של המן הרשע, תוך דגש על בצקים ודברי מתיקה. לדבריה של שרה לוי, מנשות הקהילה: "קיימות גרסאות שונות בתוך הקהילה בכל הקשור למאכלי החגים". ואכן ניתן לראות מגוון רב של מאפים. מאפה שהיה רווח היה משולשים מגולגלים מבצק פילו מרודד, אותם מילאו באגוזים ובסירופ מתוק. גרסה נוספת למאפה זה, היא צורה ארוכה המזכירה את אצבעות המן. מתכון נוסף של בצק עם סירופ נקרא

"שיני המן" (Dontia tou Aman) וכן היה מקובל ממתק מסומסום ודבש הנקרא Sousamato או Kubeta והוגש גם הוא בפורים.

תמונה 13 : מאכלי פורים ומאכלי ראש השנה (שרייבר, א ולי ש).

בפסח - מאכלי החג המסורתיים, נשענו על יבול ירקות ופירות מקומי ועונתי מסביבת יואנינה. מאכלים שהיו מקובלים היו למשל "פיצארלי" (Pizzarelle) שהיו לביבות ממצה מטוגנת, הספוגות בדבש ונחשבו לממתק עונתי אהוב. את החרוסת לליל הסדר הכינו מצימוקים שחורים, אגוזים, יין אדום וקמח מצה, מכיוון באזור זה לא גדלו תמרים, בהם לרוב משתמשים להכנת חרוסת. את הביצים ששמו על צלחת ליל הסדר, בישלו עם קליפות בצל כשלוש שעות. לסיר הבישול הוסיפו שמן ומעט חומץ, על מנת שבתום הבישול צבע הביצים יהיה חום, כצבע קליפות הבצל. תבשיל מסורתי נוסף שהיה מקובל בקרב הרומניוטים בפסח, היה תבשיל איברי פנים של כבש- בסיר של פסח נהגו להרתיח מעיים של כבש ולאחר מספר החלפות של המים הרתחים, הוסיפו את שאר החלקים הפנימיים של הכבש: כבד, טחול, לב וראות. את התבשיל, שבושל עד לריכוך, הגישו עם עלי נענע מטוגנים עם בצל. נוסח אגדת הפסח והתפילות הקשורות לחג זה, כמו לחגים האחרים, הוא רומניוטי.

תמונות 14+15 ליל סדר אצל אלגרה מצא. יואנינה, מרץ 2025

התחנה שלא קלטה את מגורשי ספרד ופורטוגל

יהודים ממגורשי ספרד ופורטוגל הגיעו ליואנינה בסוף המאה ה-15 ובראשית המאה ה-16. הקהילה הרומניוטית שמרה עד אז על ייחודה ואילו המצטרפים החדשים הביאו עמם מנהגים ותפילות בנוסח שונה לגמרי. חלק מן המגורשים נטמעו בתוך הקהילה הקיימת וקיבלו את מנהגיה ואחרים חיו חיים קהילתיים ודתיים נפרדים ואפילו הקימו לעצמם בית כנסת בנוסח ספרדי, מחוץ לחומות העיר העתיקה. רבני יואנינה לא אהבו את מנהגיהם ומסורותיהם של היהודים הספרדים, שהיו בעיניהם מקלים מידי. מגורשי ספרד הרגישו שאינם רצויים ורובם אף עזבו את יואנינה תוך פרק זמן לא ארוך. הם נדדו לערים אחרות כמו סלוניקי, שם בנו קהילה מפוארת דוברת לאדינו אשר שמרה על מנהגיהם הרבים והייחודיים של בני תרבות זו. ביואנינה נשאר הזרם הרומניוטי, שאף הלך וגדל.

תמונה 16: מצבה משנת 1426 בבית הקברות היהודי ביואנינה- עדות לקיום הקהילה כבר מתקופה זו.

כמה שנים לאחר גירוש יהודי ספרד וניסיון קליטתם של המגורשים שלא צלח, הגיעו ליואנינה יהודים רומניוטים נוספים מחבל אפוליה שבדרום איטליה. אלו עזבו משום שהכנסייה לחצה עליהם להתנצר ובחרו ביואנינה מכיוון שבה כבר הייתה קיימת קהילה ענפה ומסודרת. לאחר הצטרפותם של אלו, הקהילה התגבשה, נסגרה בתוך עצמה ולא אפשרה להשפעות חיצוניות כלשהן לחדור פנימה. ברישום האוכלוסין נמצא כי בשנת 1890 הגיע מספר היהודים ביואנינה לשיא של כ-5000 יהודים, שהיוו שליש מתושבי העיר (השאר היו כ-5000 נוצרים אורתודוקסים וכ-5000 מוסלמים). בני כל הדתות חיו בעיר בשלום אחד עם השני. בשנת 1900, יהודים רבים מבני הקהילה עלו לירושלים, בעקבות הגל הציוני שהתפשט בין הקהילות היהודיות וחדר גם לבלקן. הם בנו בית כנסת של יוצאי יואנינה. אחרים היגרו לארה"ב והקימו בניו יורק בית כנסת רומניוטי, המשמר עד היום את מנהגי הקהילה והתפילה ומהווה המשכיות של המסורת.

גורמי הקונפליקט המרכזיים בין הרומניוטים לספרדים היו:

(א) **שליטה והגמוניה** – שתי הקהילות התקשו להכריע מי יהיה הזרם הדומיננטי בקהילה. בעוד שהרומניוטים היו את הרוב המקורי, הספרדים היו בעלי השפעה כלכלית ומקצועית בעיקר בתחום המסחר.

(ב) **הבדלי מסורות**- הבדלים בנוסחי התפילה, בהלכות ובמנהגים יצרו חיכוכים.

בשנת 1625 הגיע המשבר לשיא, כששתי הקהילות רצו למנות רב ראשי משלהן. התערבות השלטונות העות'מאנים הביאה לקרע עמוק ולמשבר שפגע בקהילה. לבסוף, לאחר לחץ חזק כתוצאה מהתערבות השלטונות, הושגה פשרה:

הקמת קהילה אחת שכונתה "קהל גדול" ולה הנהגה משותפת, אך את חבריה שימשו שני בתי כנסת נפרדים- הותיק של הרומניוטים והחדש של הספרדים. הקהילה המאוחדת קיימה חיים קהילתיים משותפים, אך שמרה על שתי זהויות דתיות-תרבותיות נפרדות, עד מלחמת העולם השנייה אז הושמדה הקהילה היהודית כמעט כליל. לאחר פתרון המשבר, נישואין בין ספרדים לרומניוטים נעשו יותר ויותר מקובלים. לרוב, לאישה הרומניוטית היה יותר קל לאמץ מנהגים מהקהילה הספרדית. אנה כהן, מבנות הקהילה, מספרת: "אני מישב קטן, קרדיצה, הנמצא בעמק טסליה שבצפון מערב יוון. בישוב התגוררו מספר משפחות יהודיות ספרדיות. באמצעות שידוך נישאתי לבעלי, שלמה כהן, שהיה רומניוט מיואנינה. נישאנו בשנת 1956 באתונה ועלינו לישראל. בחוויה שלי לא הרגשתי אף פעם דחיה מצד משפחת בעלי הרומניוטית. השוני היחיד הזכור לי הוא ליל הסדר, במאכלים ובפיוטים, אך מהר התרגלתי והשתלבת. הרומניוטים הם מקבלי אורחים. אנשים שמחים עם הרבה נתינה". ניכר מדבריה של אנה שהיא נטמעה מהר בתוך הקהילה הרומניוטית. בתה של אנה, שרה מוסיפה: "גרנו ברמת-גן, שם נוצרו מעין קומונות של יהודים יוונים רומניוטים. להורי היו רק חברים רומניוטים. חיינו בקומונה. את ליל הסדר ערכנו כהלכתו, בנוסח הרומניוטי".

תמונה 17: דף מתוך הגדת פסח בנוסח רומניוטי

הנשים אימצו בקלות את שפת הלאדינו של בעליהן והגברים את היוונית של נשותיהם. הפיוטים בתפילה של היהודים הרומניוטים נשארו בעינם והופצו בין הקהילות הרומניוטיות.

פתיחת בתי הספר: "תלמוד תורה" ו"אליאנס" ויוזמות חינוך וקהילה נוספות

בשנת 1875 נחנך ביה"ס לבנים "תלמוד תורה" שהוקם על ידי חברת "תלמוד תורה" ומטרתו הייתה קידום החינוך היהודי בעיר. חברה זו מומנה מדמי החבר של חברה ולכן הבנים למדו בבית הספר ללא התניה של תשלום שכר לימוד מצד הוריהם. הרב, אותו כינו הרומניוטים "חכם", לימד היסטוריה יהודית, עברית ויוונית. הבנות היהודיות לא למדו בשום מסגרת, פרט לבנות להורים מהמעמד הגבוה, ששלחו את בנותיהן לבית ספר יווני לבנות, כי חשבו שחשוב שתדענה קרוא וכתוב ביוונית- השפה הרווחת בבית ובבית הכנסת. בין השנים 1881-1901 למדו כ-156 בנות יהודיות בביה"ס היסודי היווני.

ב-1904, עת מנתה הקהילה היהודית ביואנינה כ-4000 נפש, נפתח ביה"ס "אליאנס" לבנות וכ-160 מבנות הקהילה

עברו ללמוד בו. הן למדו בין השאר תפירה וריקמה, עברית ויוונית. בית הספר השתייך לרשת אליאנס, שנקראה "Alliance Israelite Universelle" - "כל ישראל חברים". רשת זו הקימה גם בית ספר לבנים, שבין מוריו הבולטים היה המשורר והסופר היהודי יוני יוסף אליה. מנהלו הראשון של אליאנס לבנים, היה משה לוי ואת בית הספר לבנות, ניהלה אשתו של לוי.

בתחילה פעלו "תלמוד תורה" ו"אליאנס לבנים" במקביל, אך לאחר שנתיים התאחדו למסגרת של אליאנס. בביה"ס היו 8 כתות, לתלמידים החל מגיל 5-6. בית הספר קידם את התרבות היהודית ובכל יום נלמדה שעה אחת עברית בכל כיתה. תלמידים טובים נהגו לקבל נקודות זכות בכל חודש. האוכלוסייה היהודית ביואנינה הייתה ענייה מאד, דבר שניתן ללמוד מכך שבביה"ס אליאנס לבנים למדו כ-420 תלמידים ורק מחציתם שילמו שכר לימוד. המוסדות הוקמו כחלק מרשת החינוך של הארגון, כדי לקדם השכלה מודרנית בקרב הקהילה המקומית.

שלוש המטרות להקמת בתי הספר של רשת אליאנס היו:

- א. לתת מענה חינוכי לתלמידים יהודים בכל מקום
- ב. לתת תמיכה למי שסבל בשל היותו יהודי.
- ג. ליצור שוויון בין הלומדים בביה"ס (לכן, הונהגו לבוש והנעלה אחידים).

תמונה 18 א: טיול תלמידי אליאנס

תמונה 18 ב תלמידי כיתה 6 וצוות המורים 1932/3

אנה בקולה גרטי מספרת: "אמי, אמיליה מזל-טוב קבילי, למדה בביה"ס אליאנס בנות בין השנים 1931-1937. היא הייתה תלמידה שקדנית. במיוחד אהבה ללמוד תנ"ך וצרפתית, אך למדה גם יוונית, עברית ומקצועות נוספים. בכל

שנה סיימה בהצטיינות והייתה גאה להראות את התעודה להוריה ולסבים שלה."

סלומון (שלמה) לוי למד באליאנס בנים. לדברי בתו שרה: "אבי הרבה לספר על חיי החברה המצוינים שהיו לו בביה"ס אליאנס. הוא סיפר שביה"ס נחשב לאיכותי מאד. בזכות שליטתו בצרפתית וביוונית, עבד במברקה לאחר שברח מהגרמנים והצטרף לפרטיזנים."

בשנת 1905 כ-500 נפש מבין הרומניוטים היגרו לבוקרשט, אלכסנדריה, איסטנבול, ישראל ואמריקה. ב-1906 כ-1000 נפש נוספים היגרו לאמריקה. ב-1912-13 פרצו מלחמות הבלקן ביוון. על השפעת המלחמות על הקהילה היהודית ביואנינה ניתן לקרוא במכתביו של מנהל ביה"ס אליאנס לבנים, לנשיא אליאנס היושב בפריז. במכתבו, ציין מנהל בית הספר שהיהודים מבודדים ומצבם הכלכלי הדרדר מאד. לדבריו, שרותי הדואר אינם מתפקדים ולכן לא היה לו ביטחון שהמכתב אכן יגיע לפריז. עוד כתב, כי המורים לא קיבלו משכורתם מאז ספטמבר ועברו כבר שלושה חודשים. ב-21 בפברואר 1913, יואנינה שוחררה סופית ובית הספר "אליאנס" אשר בשנת 1940 מנה 301 תלמידים, המשיך לפעול בעיר עד הכיבוש הנאצי.

בסוף המאה ה-19, פעל הוועד המקומי של "כל ישראל חברים" ביואנינה, למען הפצת חינוך ותרבות יהודית בקרב בני הקהילה. באותה תקופה, הוקם גם "בית האומנות" שהיה מוסד להכשרה מקצועית. הברון הירש* (ראה עמוד 10 הערת שוליים) תרם כספים להקמתו, בכדי שיספק הכשרה מקצועית, במקביל ללימודי התורה. ביואנינה קמו האגודות הציוניות "עמלי ציון" ו"אחדות" וב-1936 נוספה אגודת "עמלות ציון". בעיר יצא לאור עיתון ציוני וכן פעלו בה אגודות צדקה רבות. ליאון מצא, נדבן בן העיר, הקים מועדון תרבות אליו השתייכו משכילי העיר. כמו כן, הקים מצא את בית הזקנים "משגב לדרך". מכיוון שיהודים רבים היגרו לישראל ולאמריקה ואחרים עזבו לאתונה גרמה עזיבתם (בעיקר עזיבת הצעירים שביניהם) להתרוששות והידלדלות הקהילה. לדברי יוסף עזרא, בן הקהילה: "היות והמסחר כמעט כולו היה בידי יהודים, כל בתי העסק היו סגורים בשבת ובמועדי ישראל. הכפריים ידעו ששבת היא כמו יום ראשון של הנוצרים. אני זוכר כילד כאשר יהודי מסוים העז פעם לפתוח בשבת את חנותו, שרר אבל בקהילה. היחסים עם הנוצרים היו טובים. בפסח היה נוהג שהמושל והארכיבישוף ביקרו בביתנו כמו כן".

נספח 3

צדוק מצא, ניצול שואה, מספר בעדותו ליד ושם: "משפחתינו גרה בתוך החומה. בחצר הבית הייתה באר מים לצורכי כביסה ושטיפת הבית. מי שתיה הבאנו מהאגם הסמוך, שמימיו אז היו נקיים. בעלי ממון גרו באי קטן על האגם והיו מביאים לעצמם מים בחביות מעץ".

על ידידות בת מאה שנים בין נוצרים ויהודים מספר סוטיריס קמנופולוס: "אמי מריה (מריקה) קמנופוליס הייתה חברת נפש וכאחות לג'נט נחמיה. בשנות ה-20 של המאה הקודמת, סבתי (אם אמי) שגרה ביואנינה, התאלמנה בגיל 26 ונתרה חסרת כל עם שלושה יתומים קטנים. היא מצאה מחסה בשכונה היהודית הענייה ביותר באותה תקופה ביואנינה: שכונת אובריאיקה. היא גרה בצריף דל. השכנים היהודים בשכונה, שהיו אף הם מאד עניים שמעו את סיפורה של שכנתם הנוצרייה. הם נרתמו באחת לסייע לה. הם צבעו את הצריף בלבן כאמצעי הגנה מפני עובש. בשעות הבוקר שמרו על הפעוטות כדי שסבתי האלמנה תוכל לצאת לעבודה כתופרת. בכל בוקר הייתה באה חברה יהודייה לבית סבתי, דופקת על החלון ואומרת: "כריסולה, את מכינה את הפיקרוזומי (קפה יווני מר מאד) כדי שנשתה יחד?" ב-25 במרץ 1944, יום העצמאות היווני, עם עלות השחר הוצאו יהודי יואנינה ממיטותיהם ומחיהם

השלווים והועמסו על משאיות אל שערי הגיהנום. סבתי ואמי לא יכלו אז לסייע. הם צפו במראה המזעזע מחלונם. כאשר היהודים שנותרו לפליטה חזרו ליואנינה, ניתנה לסבתי האפשרות לגמול להם. היא עשתה זאת למשפחה יהודייה שהכירה ושעזרה לה בעבר. רוב בתי היהודים היו במצב גרוע מאד, או שאויישו שלא כדין במקומיים. סבתי ויתומיה ארחו בצריף הדל שלהם תינוקת יהודייה ואימה, עד אשר ביתם תוקן ויכלו לגור בו. אומנם הצריף של סבתי היה דל, אבל הוא סיפק אהבה וחום מעבר לגודלו. שתי המשפחות חיו יחד בצריף של סבתי, עד שבעלה של ז'נט נחמיה שב ממלחמת האזרחים. כששמע על התמיכה שאשתו קיבלה, הוא מצידו תמך בסבתי ובילדיה שנים רבות. כשקנה סל מצרכים למשפחתו, היה קונה לסבתי ומניח מאחורי הדלת. בתה התינוקת של נינט הפכה לאחת מחברותיה של אמי מריקה. הידידות בין המשפחות נמשכה כמעט 100 שנים".

תמונה 19: ז'נט נחמיה

בית הכנסת "קהל קדוש ישן"

בית הכנסת "קהל קדוש ישן" הנמצא בתוך חומות העיר העתיקה, נבנה לראשונה במאה השמינית לספירה. הוא נהרס פעמים אחדות ברעידות אדמה ונבנה מחדש. אבני היסוד בפינותיו מתוארכות למאה השמינית. לוחות הרצפה השחורים הם מהמאה ה-13. הפעם האחרונה שבית הכנסת נבנה מחדש הייתה בשנת 1826 וכך הוא נשמר עד היום.

תמונה 20: בית הכנסת: בימת החזן.

בית הכנסת בנוי על פי הדגם הדו קוטבי, שהתפתח בעיקר באיטליה. בבתי כנסת כאלה, ההיכל ובו ספרי התורה קבוע בקיר הפונה לירושלים. הבימה, מקום עמידתו של החזן, נקבעת לא באמצע האולם כמקובל ברוב בתי הכנסת המוכרים לנו, אלא בקיר האחורי ממש. דו קוטביות מושלמת זו, התפתחה לפי קווים אומנותיים רק באיטליה ובסביבה הגאוגרפית שמושפעת ממנה ישירות: בדרום צרפת, בכמה ערים על חוף הים האדריאטי וביואנינה. בבתי כנסת אלו- הדו קוטביים (הקיימים עד היום) הבימה כלואה במעין גומחה קטנה ששקועה בקיר המערבי, האחורי ומוגבהת בשבע מדרגות. מעל בימת החזן מאחור יש קירוי בצורת חצי כיפה, המשמש תיבת תהודה אשר מחזירה את הקולות למרכז אולם התפילה. מקום החזן נמצא לרגלי הבימה, במרחק גדול מארון הקודש. כך נהגו בקהילות הרומניוטיות לקיים את הפסוק "ממעמקים קראתיך" כלשונו. בארון הקודש שמורים שישה ספרי תורה, חלקם עתיקים והעתיק ביותר, כבן 500 שנה. הספרים שמורים בתוך תיקים עם ציפוי כסף וזהב, שעליהם עיטורים ייחודיים. לפני מאות שנים, היתה יואנינה המרכז העולמי לריקועי כסף בעבודת יד, בסגנון שידוע בשם יואניטיקו. גם יהודי יואנינה עסקו בתחום זה ואת ספרי התורה מעטרים ריקועים ייחודיים של "שושנת יואנינה". השושנה היא הסמל של יואנינה (גם אצל היוונים המקומיים) והיהודים ריקעו אותה גם על ספרי התורה. בנוסף לשושנה, על חלק מהספרים נראים עיטורים יוניים טיפוסיים. נשות הקהילה היהודית היו ידועות כרוקמות מעולות גם בחוטי כסף וזהב. הן רקמו הרבה פרוכות לבית הכנסת ושמלות כלה לעשירי יוון ולבית המלוכה.

תמונה 21 ב: הפרוכת (צולם ע"י ד"ר יואל ודורית רפל)

"ספר התורה העתיק הזה נכתב לפני כ-500 שנה" (צילום: ד"ר יואל רפל)

תמונה 21 א ספר התורה (צולם ע"י ד"ר יואל ודורית רפל)

במרכז בית הכנסת תקרה העומדת על 6 עמודים. על מנת שבית הכנסת לא ייראה כמסגד, בנו מעליו גג רעפים, המכסה מבחוץ גם את הכיפה.

תמונה 22: הכיפה

אולם הכניסה רחב וגדול. מכיל 400 מקומות ישיבה בעלי סדר מיוחד במינו- הכיסאות מסודרים בשורות ניצבות לכותל המזרח ובהן המתפללים יושבים גב אל גב.

תמונה 23: סידור מקומות הישיבה

מנהגים רומניוטים הקשורים לבית הכנסת:

כשנולד תינוק זכר, נהגו לתלות מעל מיטתו דף נייר או יריעת עור, שעליהם היו כתובים פסוקים ועיטורים צבעוניים. ביום הברית נהגו להוסיף בתחתית הדף שורה עם השם שניתן לפעוט, שמות הוריו ותאריך לידתו. הדף הזה נקרא: "אלף" והוא נחשב למעין תעודת לידה כמעט רישמית.

במהלך טקס ברית המילה, נהגו לשיר פיוטים מיוחדים ביוונית. אחד מהם הוא "אל דוס" (האל נתן) שיר שבח והודיה על הולדת הבן. לתפקיד הסנדק, שנחשב לכבוד עצום, נבחר סב המשפחה, או דמות רבנית מרכזית בקהילה. התינוק הולבש בבגדי משי ורקמה מסורתיים, שלעיתים עברו במשפחה מדור לדור. נהוג היה להגיש כיבוד מתוק ועשיר, שכלל לעיתים קרובות דברי מאפה מקומיים המבוססים על דבש ואגוזים, כסמל לחיים מתוקים לרך הנולד.

קמיע ה"אלף":

קמיע מעוטר שנתלה מעל עריסת התינוק (בעיקר בנים) למשך 40 יום לאחר הלידה. זאת כדי להגן עליו מפני "לילית" ועין הרע. בקהילה הרומניוטית רווחה אמונה חזקה בעין הרע ולכן פותחו מנהגי הגנה מיוחדים. הקמיעות כללו את שם התינוק, שם אביו וסבו ופסוקי הגנה.

תמונה 24: תמונת קמיע עם הסבר

כשנולדה תינוקת, נהגו הרומניוטים לערוך טקס קריאת השם שנקרא לעתים "שמחת בת". היו מביאים את התינוקת לטקס בבית הכנסת, לבושה בשמלה צחורה כמו כלה קטנה. טקס קבלת הפנים לבת נקרא "זבד הבת" (מתנת הבת). המנהגים בטקס זה כללו: הכרזת השם בברכת "מי שברך" המיוחדת, פיוטים בדומה לברית המילה וסעודת הודיה. מתן שם (בנים ובנות):

הבן והבת הראשונים במשפחה, נקראו תמיד על שם הורי האב. הבן והבת הבאים בתור, נקראו על שם הורי האם. ילדים נוספים נקראו על שם בני משפחה שהמשפחה רצתה לכבד. לעיתים תורגמו שמות עבריים ליוונית (למשל: סטרינה במקום אסתר).

מנהג היה ביואנינה, לתרום לבית הכנסת לוחית כסף כדי לציין אירועים משפחתיים. על מסגרת הפרוכת רואים לוחיות מכסף בגודל כף יד הנקראות: "שדיות". השם "שדיה" מקורו מהמילים "אל שדי" שחרוטות בתחילת כל שדיה. את השדיה היו רוקמים לתוך מסגרת הפרוכת. כאשר כל הפרוכת התמלאה בשדיות, היו מסירים את המלאה ובמקומה היו מצמידים פרוכת חדשה.

תמונה 25: שדיות לפי המסורת הרומניוטית

ביואנינה נהגו להקצות בבית הכנסת מקום של כבוד לחתן בראשית. זהו האדם שזכה בעלייה לתורה בקריאת הפרשה האחרונה בתורה ביום שמחת תורה. וכן מקום כבוד לחתן קריאת התורה. הם נהגו לשבת על המושבים הקרובים ביותר לארון הקודש, עליהם שתי כריות בצבע סגול והן רקומות בחוטי כסף.

כהוקרה לבישוף ולראש העיר, שמיד עם גירוש היהודים מילאו את ספסלי בית הכנסת בספרים שהוציאו מהספרייה העירונית ומהכנסיות והכריזו על המקום "ספריה ומכון מחקר של הכנסייה", הוצב שלט הנצחה ותודה ליד ארון הקודש מצד שמאל.

על כתלי בית הכנסת תלויים לוחות שיש ובהם שמות של כ-1,800 נספי השואה, בני הקהילה של יואנינה. הרשימה הורכבה לאחר השואה, לפי זכרוננו של אחד הניצולים. בחצר בית הכנסת עומדת סוכת קבע שנבנתה לפני כמאה שנה וצריך רק להעלות סכך מידי שנה כדי להפכה לכשרה.

עד השואה התנהלו בבית הכנסת 3 תפילות במניין, מדי יום. לאחר השואה ועד היום, מתקיימות בו תפילות במניין רק בשבתות. שיא הפעילות בבית הכנסת בימינו, מתקיימת ביום הכיפורים. מסורת היא, לקראת יום הכיפורים, שמגיעים מידי שנה כמאתיים ויותר צאצאי משפחות יוצאי יואנינה מישראל ומארצות הברית. הם באים להתפלל בנוסח הרומניוטי המסורתי ומתרגשים לראות שיש עתיד למסורת שלהם ולחוש חלק מקהילה מגובשת ובעלת היסטוריה ותרבות משותפת ולא כי הם לבד בעולם.

תמונה 26: יום כפור ביואנינה.

הנוסח הרומניוטי

נוסח התפילה הרומניוטי הוא אחד משלוש מסורות הנוסח של יהודי יוון:

1. הרומניוטי-בעברית וביוונית.
 2. הספרדית-הנפוצה ביותר, בעברית ובלאדינו.
 3. האיטלקית-מסורת צאצאי מגורשי העיר אפוליה בדרום איטליה, שהשתמרה באי קורפו.
- פרופ' אמנון שילוח ערך בשנת 1970 מסע הקלטות ברוב קהילות יוון. הוא מעיד כי המסורת הרומניוטיה המשיכה להתקיים במיוחד בערים יואנינה, ארטה, פטרס, חלאקיס ובאי כרתים. שילוח מוצא, כי בין שלוש המסורות לעיל, קיים הבדל בסיסי בין מוסיקת בית הכנסת לבין המוסיקה החילונית ובמידה פחותה בין שירת הנשים לשירת הגברים על הסידורים היו הרומניוטים נוהגים להוסיף הערות וטקסטים בכתב יד לפי מסורת שהועברה בין חזנים ורבנים.

[...]	[...]	[...]
רָעֵמֵי הַ גֵּהָס אֶפֶס מִפְּרֹסְטָא סוּס.	אַרְץ רַעְדָה מִפְּנִיךָ	טְרִימֵי אֵיִיס אֶפֶס מְבְּרוֹסְטָאסוּ
אַ βουνὰ τὰ δυνατά σου	וּרְמִים הַרִיךְ	טָא בּוּנָא טָאדִינָאטָאסוּ
[אַל רְחֵמְךָ]	אַל חֵי וְכוּ'	אַל רְחֵמְךָ
εἰσὺνται ἀπὸ τὸ τήρημά σου.	רַעְשׁוּ בַמִּבְטָךְ.	סִיּוּנְדִי אֶפֶס טוֹטִירְמָאסוּ.
[...]	[...]	[...]
λα τὰ 'πλασες ζευγάρι,	הַכֹּל זֹוגוֹת בְּרֹאֵת	אַוּלָא טָאפְּלָאסִיס זֵיבְנָאֲרִי
ὁ σιρκὸ θηλ'κὸ νὰ πάρη,	זָכֹר יִקַּח אֶת הַנִּקְבָּה	טוּ סִירְקוּ תִילְקוּ נָאפְּאֲרִי
[אַל רְחֵמְךָ]	אַל חֵי וְכוּ'	אַל רְחֵמְךָ
σούπρα μὶ τὸ παλικάρι. [הנערה].	וְעַם הַבְּחֹר [תְּהִיָּה] הַבְּתוּלָה [הנערה].	צוּפְּרָא מִיטוֹפְּאִילִיקָאֲרִי.

תמונה 3: הפיוט "הו נעלה רב כח".

תמונה 27: הפיוט הו נעלה רב כח

מחוז אפירוס מצטיין בסוג של קינות יווניות עתיקות. הוא כולל רבדים עתיקים של השירה היוונית. לדברי שילוח: "הזמרת אנה רפאל מיאנינה, שהיא נצר למשפחת חזנים, ספגה מסבה החזן הקבוע של בית הכנסת "קהל קדוש חדש", חכם מנחם מתתיה, את אומנות השירה החזנית. היא מסלסלת בגרונה באומנות נדירה את "הקדושה" ליום הכיפורים. זהו קטע מופת בעושר הקישוטיות שבו".

מדבריו אנו למדים שהנשים הרומניוטיות לקחו חלק בשירה קדושה- בקינות ובפיוטים ביוונית. רוב ההתרחשות בבית הכנסת הייתה במה שמכונה "שפת הקודש" כלומר- העברית. היוונית הייתה חלק משירי הקודש, אבל לא הליבה שלה.

מעבר להשפעת המוסיקה היוונית ביזאנטית על נוסח התפילה, היו עליו השפעות נוספות. ז'אנט באטינו, מנהלת המוזיאון היהודי באתונה, שהיא רומניוטית מיואנינה, כותבת כי המנהגים, הטקסים והספרים שנשתמרו בקרב הרומניוטים יכולים ללמד על מסורתם שניזונה במישרין ממנהג ארץ ישראל הקדום. הם הושפעו מהתלמוד הירושלמי, שהוא הבסיס להלכה הרומניוטית (ולא התלמוד הבבלי).

לצד התחדשות היוונית המודרנית כשפה לאומית, נשמר ביואנינה והתחדש בה ניב מקומי Judeo Greek (JG- יונוטיקה) שכלל, לצד מונחים ליטורגיים מעולם התפילה ומעגל השנה היהודי, גם מילים בעברית ובארמית. שפה זו הכילה עולם שלם של מילות איחולים, ברכות, ביטויי התפעלות וגם קללות לרוב.

יש לציין שתפילת קבלת השבת הרומניוטית ארוכה יותר מנוסחים אחרים וכי אוצר הפיוט הרומניוטי כולל פיוטים רבים גם לחתונות, לברית מילה ולשמחות.

נספח 5א - פיוטים רומניוטים, הרב יוסף ברוך פרומר
נספח 5ב - פיוט בביצוע חיים בורבוליס (אתר הפיוט והתפילה)

מלחמת העולם השנייה הגרש מיואנינה (25 במרץ 1944)

ערב המלחמה, מנתה הקהילה היהודית בעיר כ-1960 נפש. רוב האוכלוסייה הייתה במצב כלכלי נמוך. החיים היהודיים התרכזו בשתי שכונות קהילתיות, שנוצרו סביב שני בתי הכנסת. לאחר כיבוש יוון ע"י הגרמנים ב-1941, נמצאה יואנינה בשטח הכיבוש האיטלקי. האיטלקים התייחסו אל היהודים בסובלנות והחיים היהודיים נמשכו באין מפריע, אך בתמורה לכך, הקהילה נדרשה לממן את המאמץ המלחמתי באמצעות עבודת כפייה ומיסים כבדים. המצב הורע כאשר איטליה פרשה מהמלחמה ב-8 בספטמבר 1943 ואת מקום האיטלקים תפסו הגרמנים. רבים מיהודי העיר ברחו לדרום יוון. היו ביניהם שנעזרו ביוונים מקומיים בארגון הבריחה. רוב יהודי יואנינה לא האמינו שהגרמנים יפגעו בהם. סגן נשיא הקהילה שבתאי קבילי היה משוכנע שכל עוד יהודי יואנינה משלמים לגרמנים, גורלם לא יהיה כגורל אחיהם בסלוניקי. קבילי היה מנהיג דתי נודע בעירו והיהודים נתנו אמון רב בדבריו. ב-20 באפריל 1943 כבשו הגרמנים את יואנינה למשך 20 ימים ועזבוה. בספטמבר 1943, לאחר כניעת ממשלת רומא לבעלות הברית, כבשו הגרמנים שנית את יואנינה. צעירים יהודים הצטרפו לשתי תנועות הפרטיזנים הגדולות וקבוצה נוספת ברחה לאתונה, כדי להצטרף לתנועת התנגדות ימנית-ליברלית שנקראה EOE National Bands of Greek Guerrillas.

ב-22 בספטמבר מונה הגנרל יורגן שטרופ, מפקד חטיבת האס-אס שדיכאה את מרד גטו ורשה, למפקד משטרת יוון. בשבת ה-25.3.1944 (יום העצמאות היווני), כונסו במפתיע 1,870 יהודי העיר שנתרו בכיכר ג'ונובה (כיום כיכר גליקידון) הסמוכה לאגם פאמבוטיס (Pamvotida). השכנים הנוצרים ראו את המתרחש מבתיהם ולא יכלו לעזור. סטפנוס דובאס, יווני נוצרי, יליד 1924 מהכפר פארמה (PERMA), הסמוך ליואנינה, הירבה להגיע ליואנינה בשל עסקיו עם יהודים מקומיים. בין חבריו נמנו האחים סמיקוס ונחום מטסאס. בתקופת הכיבוש, בעלים של חנות למוצרי חלב. כך מתאר דובאס את יום הגרש: "בשבת 25 במרץ 1944, נכנסה לכפרנו שיירה של 30 משאיות פתוחות ועליהן יהודי יואנינה. בראש השיירה רכבו אופנועים ומכוניות קטנות וסגורות. בסופה, לוותה בחיילים גרמנים חמושים. היהודים בכו וקראו לעזרת אנשי הכפר. זוג יהודים שקפצו מהמשאית, מישל וסמיקוס מטסאס ניצלו בזכות תושבי הכפר, שהסתירו והחזיקו אותם אצלם." (ושינגטון, ראיון 25.6.2015)

תמונות 28+29: קורט וולדהיים לבוש מדי צבא ומכהן כמזכ"ל האו"ם

הגרמנים העלו את היהודים על משאיות והם הוסעו לעיר לאריסה, בה הייתה תחנת רכבת. שם הועלו על קרונות בקר והוסעו לאושוויץ בירקנאו. במחנה זה, הושמדו 92% מבני הקהילה. רק 163 מיהודי יואנינה שרדו את אושוויץ בתום המלחמה. 69 יהודים נוספים הסתתרו בהרים ובכפרים ואחרים ניצלו בזכות הצטרפותם לתנועת ההתנגדות (הפרטיזנים). אחד האחראים להשמדת הקהילה היהודית היה קצין המודיעין הנאצי קורט ולדהיים, שהתגורר באי הקטן והיפה שבאגם פמבוטיס (Pamvotis) הסמוך לעיר. לימים שימש ולדהיים מזכ"ל האו"ם ונשיא אוסטריה.

סרטה התייעודי של אסתר סולומון מספר על האובדן העצום ועוקב אחר הנרטיב האבוד של יהודי יואנינה. הסרט מספר על החיים לפני המלחמה, בזמן המלחמה ועל השתיקה שלאחריה, תוך התעמקות בקומץ קולות של ניצולים מן הקהילה הקטנה. אלו משולבים בעדויות של עדי ראייה. המצלמה נעה בחופשיות ברחובות יואנינה ומחברת זיכרונות מהעבר למקומות מחיי היום יום המודרניים בעיר. הגרמנים שרפו את כל התייעוד של הקהילה והשמידו את בית הכנסת שהיה מחוץ לחומה. בית הכנסת שבתוך החומה שרד הודות לבקשת ראש העיר, שהמבנה ישמש כספרייה. כך הצילו את ספר התורה ואת תליוני הקדושה הייחודיים לקהילה הרומניוטית. (בהרחבה עמוד 37)

נספח 6- טריילר לסרטה של אסתר סולומון

אסתר מרדכי מתארת זכרונות מיום הגרוש מיואנינה: "בשבת בבוקר פתחנו את דלת הכניסה לבית. הגרמנים עמדו שם ואמרו 'יהודים קומו, מהר מהר'. נתנו לנו שעתיים להתארגן. אמי כל-כך פחדה. האחים שלי רצו להתחבא, אבל אמי לא אפשרה להם".

וכך מתארת רבקה גבאי את התקופה: "באזור בו גרנו לרוב חיו יהודים, אך היה גם מיעוט נוצרי. היחסים עם השכנים הנוצרים היו טובים מאד. לא בכל מקום בעיר זה היה המצב. היו אזורים בהם זרקו אבנים על יהודים. החיילים האיטלקים שנכנסו ב-1939 ליואנינה היו נחמדים מאד. הם שכרו חדרים בבית סבתי שדיברה אתם איטלקית, כי מוצאה מהאי קורפו בו דיברו גם איטלקית. אבל כשהם עזבו ונכנסו הגרמנים החיים השתנו. אמא שלי לא אפשרה לי להסתובב בחוץ מלבד לקנות לחם ולחזור הביתה. בערב היה עוצר. הם הוציאו אותנו מהבית כאשר הכנו מצות לפסח. 'אראוס' (צאו) הם צעקו ולקחו אותנו מחוץ ליואנינה בסירות. הם לא נתנו ליוונים הנוצרים להתקרב אלינו. פחדתי, לא דיברתי. הייתי בת 17. את כולנו הובילו לאושוויץ. מיד נעשתה סלקציה. נשארתי רק עם אמא. לא ידענו ולא הבנו מה קורה. היינו בבלוק עם יהודים פולנים. היהודים מפולין היו רעבים וגנבו לנו את הלחם. כך חיינו 9 חודשים, ללא תקשורת מילולית. אמי לא שרדה את עבודת הפרך של הרמת אבנים גדולות ואני נשארתי לבד. יחד אתי היו חברות מיואנינה. בבוקר נערך מסדר. מי שלא היה מסוגל לעבוד הרגו אותו. נפלנו מחוסר כוחות וקיבלנו מכות. אני עבדתי מהר וטוב 8-10 שעות ביום, בין השאר גם בקיפול בגדים. לא קיבלתי מכות. בערב היינו רואים את הטרנספורטים בהם הגיעו יהודים ממדינות שונות. יום אחד, לקחו אותנו למשרפות ואז הגיע מישהו והציל אותנו. מאושוויץ עברנו למחנה עבודה בגרמניה. בצריף אתנו היו בנות מהונגריה. הן היו גונבות לנו מהאוכל והיה קשה מאד איתן. לא חשבתי שאצא מזה בחיים. האנגלים שיחררו אותנו. הם נתנו לנו אוכל והתנהגו אלינו יפה".

32 (Bundesarchiv Bild 101 I-179-1575-13)

(30 Bundesarchiv Bild 101 I-179-1575-19)

31) Bundesarchiv Bild 101 I-179-1575-02)

תמונות הגרוש 30-32

אלכסנדר מואיסיס מספר על זכרונות העבר: "כשהייתי קטן והסתכלתי בתצלומים, מעולם לא עלה בדעתי שרוב האנשים המופיעים בהם סבלו מאוחר יותר ממוות נורא. כמובן שידעתי על השואה. בפעם או פעמיים בשנה שלקח אותי לבית הכנסת (בניו יורק) הבטתי ביראת כבוד בקשישים שהיו שם ותהיתי איך הם נשאו אובדן כזה, אך לא זכרתי שיחה בנושא עם סבי וסבתי על משפחת סבתי. רק הרבה יותר מאוחר הבנתי שהסיפורים של סבתי על ילדותה אותם סיפרה לי כשאני ישוב על ברכיה כשהייתי ילד קטן, היו עבודה הדרך האחרונה והכואבת לזכור את העבר". (מתוך: אלבום התמונות פנורמה שערך מואיסיס אלכסנדר)

תמונה 33 : פאני חיים סבולי, (Bundesarchiv Bild 101 I-179- 1575-08)

תמונתה של פאני צולמה בכיכר מאבילי, ע"י חייל גרמני בשם וטצל (Wetzel) מחיל התעמולה בצבא גרמניה. התמונה היא חלק מסדרה של 18 תצלומים, אשר צולמו כדי להראות את "יעילות" הגירוש. הסדרה מתעדת את כל שלבי הבוקר ההוא: הריכוז בכיכר מאבילי ליד האגם, העלייה למשאיות פתוחות תחת שלג כבד והפרידה הכואבת מהבתים בתוך חומות ה"קסטרו" (המבצר). במשך עשרות שנים, התמונה הוצגה במוזיאונים (כולל במוזיאון היהודי באתונה וביד ושם) כסמל אנונימי לסבל של יהודי יוון. בשנת 2009, במסגרת מחקר ותערוכה של צילומי התקופה, התמונה פורסמה בהרחבה בתקשורת היוונית. בני משפחתה של פאני (שנפטרה שנה קודם לכן ב-2008, בגיל 83) ראו את התמונה וזיהו את תווי פניה ואת המעיל הייחודי שלבשה. חברי הקהילה היהודית המבוגרים שנותרו בחיים אישרו כי מדובר בפאני חיים. היה זה רגע דרמטי, כי פאני עצמה בחרה לשתוק כל חייה ולא סיפרה אפילו לילדיה שהיא הונצחה ברגע השבירה הזה של הגירוש מיואנינה. פאני הרומניוטית שרדה את המחנות וחזרה ליוון לאחר השחרור. היא עברה לאתונה, נישאה לאדם נוצרי בשם סבולי וחייה חיים רגילים. הבחירה שלה לא לדבר נבעה מהטראומה העמוקה של אובדן כל משפחתה בבת אחת. התמונה שלה "דיברה" במקומה, רק לאחר מותה. היא הפכה לעדות חיה למה שארע באותו בוקר על שפת האגם. על חייה של פאני לא ידוע הרבה. נכדתה ליה, מספרת שסבתה מעולם לא הסתירה את מוצאה היהודי, אך לא רצתה לדבר על חייה הקודמים. הזיכרונות היו כנראה כואבים מדי.

דילמת הזהות היהודית במחנה ההשמדה אושוויץ

בשנת 2012 הדליקה ארטמיס מירון בטיש, ילידת 1928, משואה בטקס המרכזי לזכרון השואה ב"יד ושם". שנים רבות התנדבה כאשת עדות מטעם "יד ושם" בבתי ספר, במת"נסים ובצבא. היא מילאה 1,838 דפי עדות, לזכר בני קהילת יואנינה שנספו בשואה. לאושוויץ הגיעה עם אחיה ועם אמה. את אביה וסבה עצרו הגרמנים כנקמה על פעילותם במחתרת היוונית, עוד בטרם גורשה לאושוויץ. ב-11 באפריל 1944 הגיעו ארטמיס, אחיה ואמה לאושוויץ. בזכות מעיל הפרווה שהלבישה אמה על כתפיה, נראתה ארטמיס (שהייתה בת 18) מבוגרת מכפי גילה. היא נכנסה לטור הנשים הצעירות ואמה ואחיה נעלמו מעיניה. בבירקנאו (מחנה אושוויץ 2) הופשטו הנשים, שערן נגזז ובזרוען הוטבע מספר. ארטמיס קיבלה בגדי אסירה ועבדה תחת כיפת השמים בגשם ובשלג.

תמונה 34: ארטמיס בטיש מירון, ילידת 1928

נספח 7א, ב-7 - ראיון וסרטון על חייה (יד ושם)

ארטמיס חיה בין תקווה לייאוש. בראיון לילי מצא ילין, היא מספרת על התמודדות נוספת במחנה: "כשנה לפני שהגתי לאושוויץ, הגיעו המשלוחים מסלוניקי. האסירות היהודיות מסלוניקי שהיו כבר וותיקות, לא הכירו ביהודייה. הן נהגו לומר לי: 'את לא יהודייה אם את לא יודעת לאדינו'. אני והאסירות האחרות מיואנינה, שדיברנו בינוניונית, מאד סבלנו. כדי להוכיח להן את יהדותנו אמרנו: 'שמע ישראל ה' אלוהינו ה' אחד' ואז הבינו שאנו יהודיות. לא אשכח את ההשפלה הזאת". בינואר 1945 גורשה בצעדת המוות למחנה רוונסבריק ומשם נשלחה לעבוד בבית חרושת לנשק ליד מלכוב. במאי 1945 שחררו בעלות הברית את ארטמיס והיא שבה ליוון בעזרת הג'וינט. משם עלתה לישראל ב-1946.

נספח 8 - ראיון מוקלט עם ארטמיס בטיש מירון

עדות נוספת בנושא הזהות היהודית באושוויץ, מתוארת בעדותה של כריסי אלקוסר מצא, שמסרה בביתה בפתח תקווה.

"הייתי בת 14 בזמן השואה. באושוויץ עבדתי עבודת פרך. הגרמנים תמיד אמרו 'שנל, שנל'. הם רצו שנעבוד

מהר. למרות הקשיים הרבים אני הייתי אופטימית ואמרתי לעצמי שאצא מפה. מה שהיה לי קשה וזכור לי היטב, שהסלוניקאיות שהגיעו שנה לפני למחנה אמרו לי 'אתם לא מדברים ספניולית (יהודית ספרדית- לאדינו) אתם לא יהודים'. הן היו מאד רעות אלי ועוד אמרו: 'עכשיו באתם?'. כשאמרתי שבערב אפגוש את אמא שלי ואחותי מהן הופרדתי, הסלוניקאיות אמרו 'תשכחי מזה, הן אפר'. אלו משפטים שאני לא יכולה לשכוח. על השואה לא רציתי לדבר לאחר שנישאתי וילדתי ילדים. אני מחקתי את המספר על הזרוע. לא רציתי שילדי ידעו מה עברתי". כריסי שרדה את אושוויץ ואח"כ את מחנה ברגן-בלזן.

תמונה 36 כריסי אלקוצר מצא, ילידת 1930

נספח 9 - ראיון מוקלט עם כריסי אלקוסר מצא

תושייתו של משיח כהן מיואנינה בתוך הגהנום של אושוויץ-בירקנאו, סייע בעדו להינצל. הנאצים חיפשו אסירים בעלי מקצוע וקראו בגרמנית "Wer ist ein Maler?" (מי הוא צבע?) כהן שדיבר רומניוטית ויוונית בלבד לא הבין מה הם מחפשים. הוא החליט להרים את ידו. הסתבר שחיפשו צבעים. הוא נלקח לקבוצת עבודה שעסקה בצביעה. לעומת עבודות הפרך האחרות בהן עבד, עתה ניתנו לו תנאים טובים יותר. משיח שרד את אושוויץ. מרבית בני משפחתו לא חזרו.

גורל יהודי יואנינה שברחו לכפרים ולערים אחרות בזמן פלישת הגרמנים:

גורלם של יהודי יואנינה שברחו מהעיר עם פלישת הגרמנים ב-1943 ובעת הכיבוש המלא ב-1944 השתנה בהתאם ליעד אליו הגיעו. באופן כללי, הם זכו לסיוע משמעותי מצד האוכלוסייה המקומית והמחתרות היווניות.

חלק מהבורחים מצאו מקלט בכפרים מבודדים באזור אפירוס ובמרכז יוון. משפחות נוצריות סיכנו את חייהן כדי להחביאם בבתיהן או בחוות החקלאיות שלהם. יהודים רבים מיואנינה נמלטו דרומה לאתונה, שהייתה תחת שליטה איטלקית עד ספטמבר 1943. רבים מהם הוסתרו ע"י תושבים יוונים נוצרים וחלקם אף קיבלו תעודות מזויפות שאפשרו להם להיטמע באוכלוסייה. ביוון כולה נרשמו מקרים רבים של עזרה מצד הכנסייה האורתודוקסית, שראתה ביהודים אזרחים יוונים לכל דבר ולכן סייעה להם.

אך היו גם יהודים שגורלם לא שפר עליהם באותו אופן. למשל, בלאריסה הוכנסו יהודים בורחים למוסכים צבאיים וכל חפצי הערך שלהם נשדדו תחת איומי מוות ע"י הגרמנים ויוונים מקומיים ששיתפו פעולה עם הנאצים. לאחר מכן נשלחו לאושוויץ. היו מבניהם שהצליחו לברוח מהמוסכים על ידי כך ששיחדו נהגי משאיות אשפה, היו שקפצו מעל גדרות המוסך.

הקהילה היהודית לאחר השואה

לאחר השואה, התפתחה קהילה יהודית באתונה וקיבצה לתוכה את שארית הפליטה של קהילת סלונקי וקהילות גדולות אחרות מרחבי יוון, כמו גם קהילת יואנינה שהתרוקנה. לאתונה הגיעו ניצולים הן ממחנות ההשמדה, הן כאלו שהסתתרו בהרים, לחמו עם הפרטיזנים היוונים והסתתרו אצל משפחות יוניות. כ-5000 יהודים התרכזו בעיר, רבע מהם היו ילדים עד גיל 15. כ-75% מהמגיעים היו חסרי כל ונזקקו לסעד: מגורים, מזון ותרופות. שליחים מישראל הגיעו לאתונה וסייעו לניצולי השואה בפעילות חינוכית וציונית. באפריל וביוני 1945 דיווחו השליחים מא"י:

"יש בעיר הבירה כ-3000 נפש רעבים, קרועים ובלויים. לרבים, אין מיטה ואין שמיכה כדי להתכסות בלילה... במיוחד מצער לראות את פני הילדים הרעבים" (מתוך פנקס קהילות יוון, עמוד 81).

הג'וינט, הצלב האדום, אונר"א, הצבא הבריטי וממשלת יוון ניסו לטפל בניצולי השואה. שליחי הג'וינט הקימו באתונה בית יתומים לילדים היהודים וכן בית הבראה, מחנה קיץ לילדים, מוסד להכשרה מקצועית ומרפאות. הם גם סייעו בשיקום בית הספר של הקהילה שנבזז בתקופת הכיבוש הנאצי. באתונה, נוסדו מספר אגודות נוער ציוניות וכן חוות הכשרה חלוצית ובהן השתתפו מאות צעירים יהודים. רבים מיהודים אלו הגיעו מערי השדה ברחבי יוון כדי להצטרף לחוות ההכשרה. בפברואר 1945 הכין ועד הקהילות היהודיות ביוון (KIS) שבע מאות ילדים יתומים, להעלאתם ארצה. בין אלו נמנו גם ילדים ובני נוער מיואנינה, רובם יתומים. כשליש מבין אלפי היהודים שהגיעו לאתונה אחרי המלחמה, עלו לא"י.

תמונת 37: אתונה -הנטיעות של נערות יהודיות לכבוד ט"ו בשבט 17.1.1946 (יד ושם).

92% מכלל קהילת יהודי יואנינה, שמנתה ערב השואה כ-1,960 נפש, נכחדו במחנות ההשמדה. חלק מן הניצולים עזבו לאתונה, היגרו לארה"ב, עלו לישראל ואחרים אף חזרו ליואנינה. הוריה של אנה בקולה גרטי הצליחו לעזוב את יואנינה לפני כניסת הגרמנים. הם הגיעו לאתונה, שם הסתתרו תקופה קצרה ובעזרת יוונים מקומיים ופרטיזנים יוונים, הגיעו בהפלגה לחופי תורכיה. בדרך זו ניצלו יהודים רבים, אשר מחופי תורכיה הגיעו לישראל המנדטורית ב-1944. בתקופה זו היו הוריה של אנה מאורסים. האב היה סטודנט לרפואה באתונה. בתום המלחמה ולאחר שנישאו בירושלים, חזרו ההורים ליואנינה לחפש בני משפחה ששרדו וגילו שרוב בני משפחותיהם נספו. ב-1951 נולדה אנה וגדלה ביואנינה עד גיל 9, אז עזבה המשפחה לאתונה מסיבות כלכליות ומאוחר יותר, עלתה לארץ. אנה מספרת על זכרונות ילדותה:

"הקהילה בילדותי הייתה קטנה. היו כ-100 אנשים. מעט מאד ילדים. הרגשנו כמו משפחה אחת. המבוגרים הקימו מחדש את הקהילה על מוסדותיה. זכור לי היטב שלא חסר לנו דבר. היינו לבושים יפה, מילאו את חיינו במסיבות ובחגיגות. כילדים גדלנו יחד. ידענו שאנו קבוצה מיוחדת. היינו ביחד באותו גן ובבית ספר לא יהודי. בשנת 1958 הוקמו גן ובית ספר יהודי. בשבת יוסף מצא לימד אותנו לימודי יהדות ועברית. זכור לי למשל שבא' באדר, לפני חג פורים היה מנהג שהילדים הולכים בין בתי היהודים ומדקלמים בקול: 'עוד מעט יבוא פורים ואחריו פסח'. גם אמרנו משפטים על המן הרשע וקיבלנו ממתקים. זכור לי שהייתה מונחת קופת צדקה של הקרן הקיימת. עבור הורינו, אנו היינו ההישג הכי גדול. בעזרתנו בונים דור חדש. הייתה זאת מעין חממה. החיים שלי בבית היו מאד שמחים. הורי לא עברו את מחנות ההשמדה. אבל בבתיים אחרים זה לא היה כך. היו משפחות בהן השואה המשיכה להיות נוכחת וילדים אלו היה מאד קשה. היו לנו קשרים עם נוצרים והרגשנו חלק מהחברה המקומית. בזיכרון ובחוויה שלי מהילדות, יואנינה היא מקום אידאלי. אני זוכרת אותי הולכת עם אמא שלי בין החנויות ושומעת בוקר טוב אנונה, בוקר טוב אנה. שמחו לראות זה את זה."

רולה גבאי ברוך, ילידת 1948, גדלה ביואנינה עד שנת 1961 והיא משתפת בזיכרונות ילדותה:

"אנחנו רומניוטים משני הצדדים. אמי ניצולת אושוויץ ואבי הצטרף לפרטיזנים. משפחותיהם נספו. גרתי ביואנינה עד העלייה ארצה, בהיותי בת 13. כאשר אמי חזרה ליואנינה מהמחנות, גילתה שבבית המשפחה גרה משפחה יוונית מקומית שלא הסכימה לעזוב. היא נאלצה לעבור לגור אצל קרובי משפחה. כאשר נישאה לאבי, אלברט גבאי, הם נאלצו לשכור דירה. בית המשפחה נמכר. לאחר שנים, עם פסיקת בית המשפט שהוא שייך למשפחת אמי, הבית חולק בין אמי ובת דודתה. אין זה מקרה בודד אלא אחד ממקרים רבים.

החיים ביואנינה זכורים לי כבסדר. בשבת למדנו עברית עם יוסף מצא. בביה"ס היווני לא פעם קיללו אותי שאני יהודייה. עם זאת, היו לי חברות יווניות ויהודיות. לא שמרנו שבת ולא חג, כי אמא שחזרה מאושוויץ הייתה אומרת: 'איפה היה אלוהים אז?' סבתי שמרה יותר. ביום כיפור לא צמנו, אבל הלכנו לבית הכנסת לשמוע את התפילה ותקיעת השופר. כאשר הורי עלו ארצה לאבי היה בית מסחר לכובעים, מקצוע שרווח במשפחתו. כאשר עלה ארצה בשנת 1972 אבי המשיך לעבוד בזה. אמי הייתה עקרת בית. אני מתגעגעת לחברים מיואנינה ולאוכל של יוון."

תמונה 38 א: מסיבת פורים 1957 עם יוסף מצא

תמונה 38 ב: תלמידי ביהס היהודי בתחילת שנות ה-60

אלגרה מצא נולדה ביואנינה בשנת 1950. הוריה הצליחו לברוח להרים וכך ניצלו. הם הכירו בתקופת המלחמה וכשחזרו לעיר נישאו. בשנות ה-60 היה ביואנינה בית ספר יהודי, בו לימדו מורים נוצרים. היו גם מורים שהגיעו מישראל ללמד עברית והיסטוריה יהודית. אלגרה מספרת: "אבא שלי לימד גם הוא בביה"ס. לאבי היה עסק של כלי בית והוא לא רצה לעלות לישראל. משפחתו מאד שורשית ביואנינה, מאז 1530. הוא הרבה לתעד את ההיסטוריה של הקהילה היהודית ביואנינה, אך לא הביא את החומרים הללו לידי הדפסה, על כן לא נשתמרו עדויות כתובות. הוא ראיין הרבה מאד מחברי הקהילה, כולל ניצולי שואה. בגיל 18, בשנת 1968, הגעתי לחיפה ולמדתי הנדסה כימית בטכניון. המטרה שלי הייתה לעשות עלייה. לצערי תנאי החיים אילצו אותי לחזור ליואנינה. כל עוד החנות של אבי הייתה פעילה עזרתי לו להפעילה ובערבים התפנית לענייני הקהילה. אני משקיעה את מרצי בהנחלת ההיסטוריה המסורת הרומניוטית לאלפי תיירים הבאים ללמוד אותה. ביניהם גם תלמידי בתי ספר מרחבי יוון".

תמונות 39 א+ ב: אלגרה מצא מרצה בפני תלמידי תיכון מיוון בבית הכנסת.

חסידי אומות העולם

תמונה 40: יד ושם גן חסידי אומות העולם וקיר השמות עליו חקוקים 365 חסידי אומות העולם מיוון. (יד ושם)

נכון לחודש ינואר 2024 הוענק התואר "חסידי אומות העולם" ל-365 אנשים מיוון. תואר זה, ניתן למי שאינו יהודי ופעל למען הצלת יהודים, תוך סיכון חייו וללא קבלת תמורה. התואר ניתן בהתאם ל"חוק זיכרון השואה והגבורה - יד ושם" משנת 1953. חסידי אומות העולם מיואנינה ומסביבתה, חירפו את נפשם כדי להסתיר יהודים ולספק להם מסמכים מזויפים ולסייע להם להימלט מהגירושים למחנות ההשמדה, במיוחד לאחר שהגרמנים תפסו את השליטה באזור. למרות האדישות של רוב האוכלוסייה, היו בודדים, זוגות ומשפחות שפעלו באופן אנושי וסייעו בהצלת יהודים מן הקהילה הרומניוטית ואלו הם:

1. Demetrios & Sophia Stephanides מיואנינה, הוכרו כחסידי אומות העולם ב-13 ביוני 1967. בני הזוג סטפנידס סיפקו למשפחת לוי מקום מסתור בביתם. בכך, הם הגנו עליהם מפני הגירוש למחנות ההשמדה, שבו נספו רוב יהודי העיר. הם נחשבים לאחד המקרים המוקדמים יחסית של הכרה בחסידי אומות עולם מיוון, שהחלה בשנות ה-60. זהו אחד ממקרי הגבורה הבודדים והמרגשים מתוך הטרגדיה הגדולה של קהילת יואנינה, ממנה כמעט ולא נותרו ניצולים.

2. Vasilios Krapsitis: יווני נוצרי שחי בעיירה פרמית'יה, הסמוכה ליואנינה. משפחתו גרה בשכונת למשפחת עזרא בקולס (סבה של אנה גרטי בקולה). בין שתי המשפחות התפתחה, חברות שנמשכה במשך כמה דורות וממשיכה עד היום. וסיליוס היה חבר של ציון בקולס, אביה של אנה. הם גדלו יחד כמו אחים. בתקופת הכיבוש האיטלקי היו השניים סטודנטים. כאשר האזור עבר לשליטת הגרמנים, היהודים חשו בסכנה ורבים חיפשו דרך לברוח למקום בטוח. אבי המשפחה (סבה של אנה) עבר עם משפחתו המורחבת ליואנינה. בעזרת וסיליוס, השיגו מרבית בני המשפחה וחבריהם תעודות זהות מזויפות. בעזרתו, הצליח הוריה של אנה (שהיו אז מאורסים) ושני אחיה של האם להסתתר. בהמשך הגיעו לחוף מבטחים בתורכיה וניצלו מהגעה לאשוויץ. בשנת 1970 הוכר וסיליוס כחסידי אומות

העולם ע"י יד ושם.

תמונות 41: אוסיליוס ותעודת ההכרה

3. Kosmidos Family משפחה שהסתירה במחסן ביתם, בכפר הסמוך ליואנינה, את בני משפחת כהן. הם דאגו לכל מחסורם, עד לשחרור האזור. הם הוכרו כחסידי אומות העולם בשנת 1989.
4. Goulas, Konstantinos & Vassiliki הוכרו בשנת 2018 כחסידי אומות העולם, על פעולות הצלה שביצעו באזור יואנינה.

תמונה 42 : תעודת ההכרה לבני הזוג גולאס

דמויות מפתח ומאמצי הצלה נוספים עבור יהודי יאנינה

בתקופת המלחמה כיהן כבישוף של יאנינה **Spyridon Vlachos**. הוא נודע בניסיונותיו להתערב אצל השלטונות הנאציים, כדי למנוע את גירוש יהודי יאנינה. הוא אף הציע לראש הקהילה היהודית להסתיר ילדים וצעירים (הצעה שנדחתה ברובה, בשל החשש מענישה קולקטיבית והוצאה להורג של מי שיישאר).

ספירידון כיהן כמטרופוליט (ראש כנסייה של מחוז או עיר מרכזית) של יאנינה במשך תקופות ארוכות: בין השנים 1916-1922 ובין 1924-1949. לאחר המלחמה נבחר לארכבישוף של אתונה ויוון כולה. הוא ניצל את מעמדו כדי להפציר בתושבים הנוצריים לסייע לשכניהם היהודים ולהסתירם בבתיהם. יחד עם ראש עיריית יאנינה, דימיטריוס ולאכלידיס, מנע ספירידון את הריסת בית הכנסת העתיק בעיר בטענה שהמבנה עתיד לשמש כספרייה ציבורית. ספירידון, דאג לאסוף ולהחביא את ספרי הקודש ותשמישי הקדושה. בעידודו, זייף הכומר אב אתנאסיוס תעודות זהות עבור יהודי יאנינה, ובכך אפשר להם להימלט מהעיר או להסתתר. הוקרה על פועלו למען הקהילה היהודית בימים קשים חקוקה על לוח שיש בבית הכנסת.

עם זאת, ההיסטוריון מארק מזור (Mark Mazower) מציג תמונה מורכבת וביקורתית של הנהגת הכנסייה היוונית-אורתודוקסית, בפרט של המטרופוליט ספירידון ולאכוס מיאנינה. דיווחים מתקופת המלחמה מעידים כי רכוש רב של יהודים שגורשו, בהם עסקים ודירות, הועבר לניהולם של "נאמנים" נוצרים מקומיים או לאנשי ממשל. כמו כן הכנסייה לא השמיעה קול זעקה משמעותי נגד העברת בעלות זו. ספירידון לא הוביל מהלך מאומץ למניעת התופעה. זאת בניגוד למקומות אחרים ביוון כמו בוולוס, בזקינתוס, באתונה ועוד. במקומות אלו ראשי כנסיות ועיריות פעלו לסיכול מהלכים דומים.

סטפנוס דובאס יווני נוצרי מהכפר פראמה מעיד על התופעה: "אני זוכר הייטב כיצד יוונים מקומיים פרצו לחנויות היהודים שגורשו וגם לבתיהם. הייתי עד לביזה". (ראה עדותו בעמוד 25)

תמונה 43: Spyridon Vlachos

המחותרת היוונית-ELAS תנועת ההתנגדות באיזור אפירוס, סייעה למאות יהודים מיואנינה לברוח להרים לפני הגרוש הגדול. לוחמי המחותרת סיפקו הגנה ליהודים שהצטרפו אליהם כלוחמים או כפליטים במחנות מוסתרים. הסתרה בכפרים: **משפחות נוצריות בכפרי הסביבה** (כמו בכפרים בהרי הפינדוס) הסתירו יהודים בביתם או במחסנים לאורך חודשים ארוכים. רבים שרדו בזכות השכנים היוונים שהזהירו אותם מראש, או הסתירו אותם באותם כפרים בהם השליטה הנאצית הייתה רופפת.

הנפקת תעודות זהות מזויפות: היו מספר אזורים, שבהם **המשטרה היוונית (בהנחיית מפקד המשטרה אנגלוס אברט מאתונה)** סיפקה תעודות זהות נוצריות ליהודים שנמלטו מיואנינה, מה שאפשר להם להיטמע באוכלוסייה.

פניה המשתנים של הקהילה:

כיום, הקהילה הרומניוטית ביואנינה מונה חמישים חברים. בבית הכנסת "קהל קדוש ישן" בעיר, המתוחזק ע"י הקהילה היהודית, ממשיכים להתפלל בנוסח רומניוטי מקורי. במועדי ישראל מגיעים צאצאי הרומניוטים מרחבי העולם ומצטרפים לקהל המקומי המצומצם.

ב-25 בספטמבר 1994 הוקמה ע"י עיריית יואנינה ומועצת הקהילות היווניות, אנדרטה לזכר כ-1,800 יהודי העיר שנעצרו ע"י הנאצים ב-25 במרץ 1944 ונרצחו במחנות ההשמדה. האנדרטה ממוקמת מחוץ לחומות העיר העתיקה, בסמוך לשפת האגם שבו רוכזו היהודים לפני גירושם. היא החליפה גלעד קטן יותר שעמד באותו מקום. אנדרטה נוספת ממוקמת בתוך בית הקברות היהודי החדש בעיר. היא הוקמה בשנת 1999 בחסות משפחת קבילי ומועצת הקהילה היהודית.

תמונה 44: ד"ר ברכה ריבלין מבקרת ביואנינה כנציגת "יד ושם".

בשנת 2019 נבחר לראש עיריית יואנינה פרופ' משה אליסף אשר כיהן בתפקידו עד מותו בפברואר 2023. אליסף ז"ל, היה פרופסור לרפואה, מומחה לפתולוגיה ומרצה במחלקה לרפואה פנימית בבית"ס לרפואה ביואנינה. הוא היה מצאצאי הרומניוטים בעיר, הוריו הצליחו להימלט ברגע האחרון וכך ניצלו. הוא היה ראש העיר היהודי ראשון אשר כיהן ביוון. אליסף נבחר לראשות העיר בסיבוב השני בבחירות. אבי אזולאי, תושב סלוניקי ובעלים של חברה לקידום התיירות מישראל לסלוניקי ולצפון יוון, אמר: "לניצחון של אליסף ביואנינה יש משמעות גדולה בקרב היהודים שעדיין חיים כאן ואפילו בקרב תושבי יוון הלא יהודים. מעל הכל, הניצחון מוכיח כי יוון הייתה ונשארה המקום שבו נולדה ובו צמחה הדמוקרטיה". כראש העיר היהודי היחיד בתולדות יוון, אליסף נאבק להציל את בית הכנסת הייחודי, במטרה

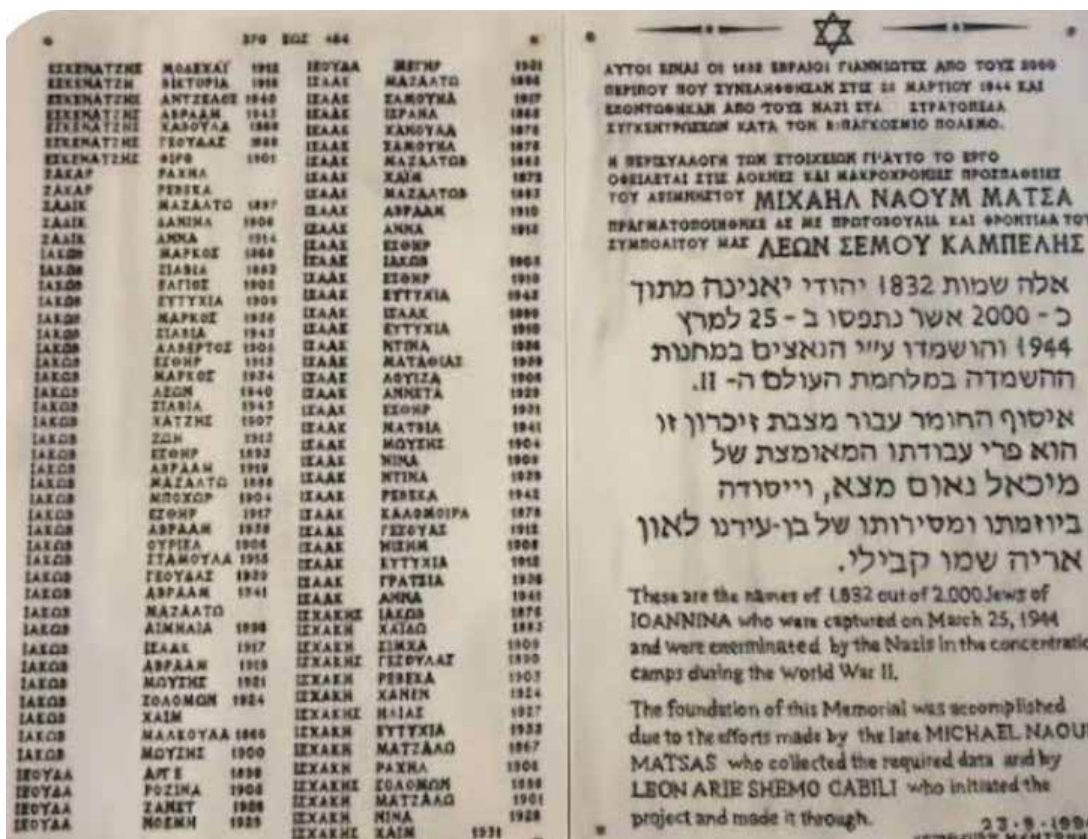
לשמר נוסח תפילה נשכח ולחנים עתיקים, שלא ישמעו באף קהילה אחרת. ככל שיכול היה, נהג אליסף ללכת לבית הכנסת ולספר על תולדותיו ועל המורשת הרומניוטית לתיירים מזדמנים.

תמונה 45: פרופ' משה אליסף.

ב-17 בפברואר 2023, נפטר משה אליסף בעודו מכהן בתפקידו. בין המספידים הרבים שהגיעו להלוויתו היה גם דוד שאלתיאל, נשיא ארגון קהילות יוון (KIS) שספד לו: "משה אליסף השאיר אחריו חלל ריק בקהילה היהודית ביוון בכלל וביואנינה, שכה אהב, בפרט. הוא זרה אור סביבו. היה לנו המזל להלך לצידו כמורה, כרופא, איש הגות ואזרח בעל מוטיבציה גבוהה לעשייה. בייחודיות שלו הוא היה מנהיג בכל רמ"ח אבריו".

בבית הכנסת הוקם מוזיאון ע"י חברת קהילה, שהיא מרצה למוזיאולוגיה באוניברסיטה של יואנינה- פרופ' אסתר סולומון. המוזיאון מספר את ההיסטוריה של הקהילה, אורחות החיים והמנהגים המיוחדים לה. במוזיאון הוקם קיר זיכרון להנצחת יהודי יואנינה שנרצחו בשואה.

תמונה 46: שמותיהם של קורבנות השואה חקוקים על קירות בית הכנסת

ביום כיפור, מוזמן לעיתים מאתונה הרב הראשי של יהודי יוון, שהוא בן של ילידי יואנינה. הוא מכיר את הפיוטים ועמו מקיימים את התפילה המיוחדת ליום כיפור. אחרי הצום מתאספים האורחים לסעודה משותפת באחד ממלונות העיר.

בפסח, מתקיים בביתה של חברת הקהילה אלגרה מצא, ליל סדר כהלכתו עם המאכלים המיוחדים למקום. מרבית חברי הקהילה הם אקדמאים העוסקים במקצועות חופשיים- במסחר, בנקאות רפואה ואקדמיה. ביניהם ארבעה מרצים חברי סגל באוניברסיטה של יואנינה בתחומים: פיזיקה גרעינית, מחשבים, אומנות וארכאולוגיה. מתקיימות הרצאות מגוונות בנושאי התמחותם של מרצים אלו לחברי הקהילה. בשנים האחרונות מגיעים תלמידים מבתי ספר ברחבי יוון לבית הכנסת, כדי ללמוד על הקהילה היהודית ועל מורשת היהודים בעיר. ב-25 במרץ 2026, יום הזיכרון לגירוש מיואנינה, הקהילה היהודית קיימה טכס בבית הכנסת "קהל קדוש ישן". בטכס הוצבו שני לוחות שיש עם שמות הניצולים שחזרו לעיר מאושוויץ.

אלגרה מצא, יואנינה

מזכירה כללית של הקהילה היהודית ביואנינה.

לימוד התרבות הרומניוטית ביואנינה: פעילות משנה חיים / פרופ' אסתר סולומון
בשנים 1987-1992 הייתי סטודנטית באוניברסיטת יואנינה ובשנים אלו עוצבה זהותי.
ביואנינה חוויתי את משמעותה של היהדות הרומניוטית- מסורת תרבותית ייחודית שחיברה את היסודות היווניים
העתיקים, הביזנטים והעות'מאנים של אזור אפירוס, אזור לא מוכר מהעולם היווני, יחד עם התרבות היהודית.
בלימודי שם התמחיתי במוזיאולוגיה.
בשנת 2011 התחלתי לעבוד כמרצה באוניברסיטת יואנינה.
ביואנינה גיליתי את המסורות העתיקות בתחומי הצורפות, הרקמה בחוטי זהב, הסגנונות האדריכליים המקומיים,
בישול, מוזיקה מסורתית ושירה העממית. מסורות אלו היו מושתקות ובלתי ידועות למי שביקר בעיר, גם עשרות
שנים לאחר מלחמת העולם השנייה, אשר זרעה הרס נוראי. בכך התאפשר לי גם ליצור קשר קרוב עם אנשי יואנינה
וגם לארגן מגוון פעילויות שעסקו במורשת היהודית המקומית.
היו לי שיתופי פעולה עם היסטוריונים, ארכיאולוגים, מחנכים, אומנים ואנשים מהקהילות המקומיות. כך גם יזמתי
פרויקטים עם חברי הקהילה היהודית המקומית הקטנה.
הפרויקטים כללו: תיעוד ספרי הקודש של בית הכנסת, הצלת מכונות התפירה של נשות העיר היהודיות מהעידן
שטרם המלחמה, העלאת המודעות לשירתו של המשורר היהודי יוסף אליה, אשר כבש בשיריו את תושבי העיר.
לא פחות חשוב מאלו, היה בעיני חשוב לעצב ביחד עם הסטודנטים שלי לתארים מתקדמים, מוזיאון קטן בתוך חלל
בית הכנסת. המוזיאון מוקדש להיסטוריה של הקהילה היהודית הרומניוטית והוא נחנך בשנת 2012.
שיאה של פעילותי היה בהפקת סרט תיעודי בשם: "יואנינה האבודה: טופוגרפיה של זיכרון יהודי". החל משנת 2009
תיעדתי את מעט ניצולי שואה ששרדו את השואה וחזרו לחיות ביואנינה. בעדויות שמעתי על חייהם בעבר ובהווה.
המקומות שהוזכרו בעדויות של הניצולים הפכו אותם לאתרי זיכרון ולציוני דרך אישיים וקולקטיביים.
פעילות זאת עיצבה את זהותי כאשה יווייה ויהודייה, כמדענית, כמורה ולא פחות חשוב- כאזרחית. בזכות תמיכת
יהודי העיר, נחשפה הגרסה הנעלמת של היהדות ההלניסטית העתיקה .
אני סבורה, שהגיע הזמן שהמורשת היהודית של יואנינה תהפוך לחלק מהיסטוריה ציבורית רחבה יותר. בעזרת
הקמת המוזיאון, מורשת זו תועבר לקהל גדול יהודים ולא יהודים מקומיים זרים.

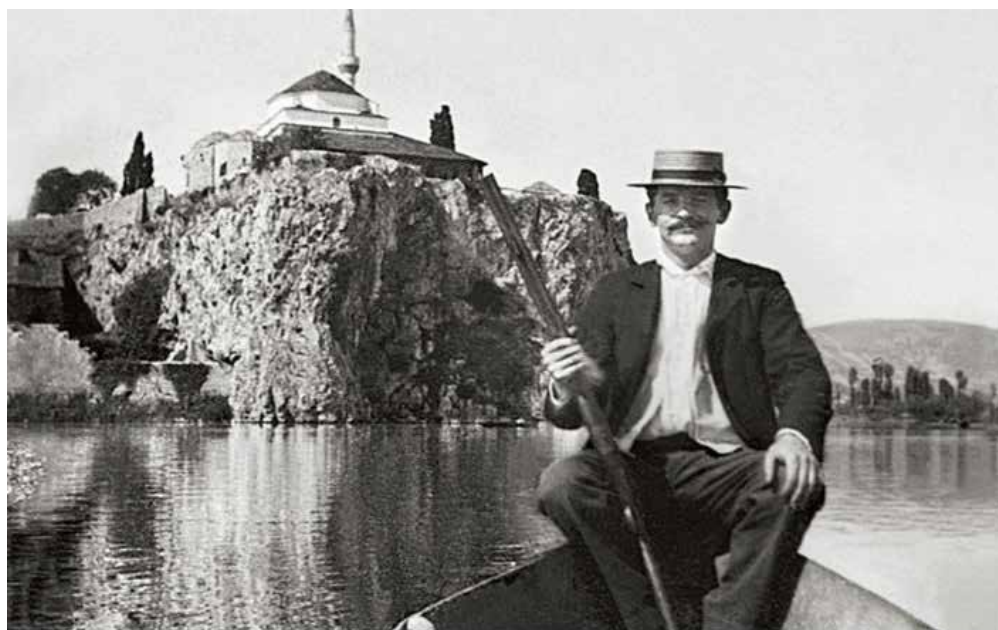
נספח 1: רומניוטים-טריילר לסרט. עורך גיל לופו

נספח 2: אלבום תמונות

הפנורמה של ניסים לוי: צילומים סטריאוסקופיים (תלת-ממדיים) המתעדים את חיי היומיום של משפחת לוי, האמידה והמיוחסת בקהילה היהודית ביואנינה. הצילומים צולמו ע"י בן המשפחה, ד"ר ניסים לוי, בין השנים 1898-1944. ערך: אלכסנדר מואיסיס. (בהוצאת Kapon Editions 2017) אתונה, יוון. מתוך האלבום מוצגות התמונות הבאות

1. יואנינה 1989, בני משפחת לוי עומדים מול הבית בו התגורר אחיו של ניסים. (האח-משמאל אוחד ביד בנו).

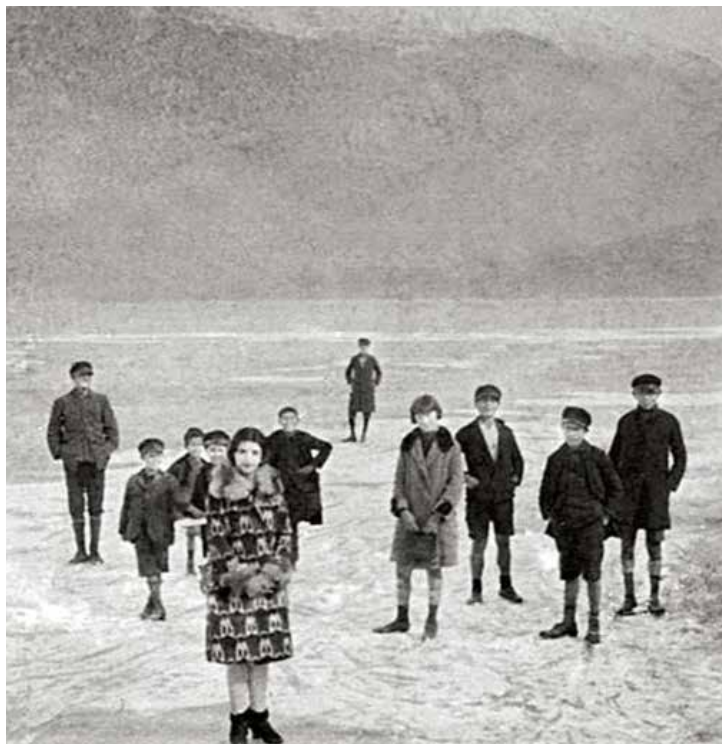
2. יואנינה 1905, ניסים לוי יוצא לצוד באגם פאבוטיס. ברקע מסגד אסלן.

3. יואנינה, קיץ 1912, בני משפחת לוי בחצר האחורית של ביתם.

4. יואנינה, 21.2.1913. רגע היסטורי נקלט בעדשת המצלמה: הכוחות המזוינים הראשונים נכנסו למצעד ביואנינה לאחר כניעתו ללא תנאי של השליט העות'מאני, אסאט פאשה.

6. יאנינה, פברואר 1929, האגם הקפוא.

5. ננסי, צרפת. 1901, בבית משפחת זוליקופר:
ניסים וחבריו נהנים מארוחת ערב מפוארת ומאווירה
משעשעת.

7. המצלמה של ניסים לוי.

נספח 3: יוסף עזרא, עדות מוקלטת ליד ושם

נספח 4: יואנינה, בית הכנסת "קהל קדוש ישן", יום כיפור 2025 - מפגש רומניוטים.

שיר כח

אחרי השיר לפרים, שיר זה הוא הנפוץ ביותר ומושר עד ימינו. חתימתו מעידה על שם מחברו — יצחק שמואל. המיוחד בשיר זה הוא השימוש בשתי שפות המזכרות למחבר זה ולמשוררים בכלל — עברית ויוונית עממית. וזה מבנהו של השיר: כל שתי שורות חוזרות, הראשונה עברית והשנייה יוונית. בכל שורה חמש עשרה הברות טרוכאיות. בסוף כל דו־בית מושר הפזמון החוזר בעברית, שכבר פגשנוהו בשיר כ: אל חי רחמן מלך נאמן. המשורר שהיה חשוד בנים מתהנן לפני האל לתת לו זרע כדי ששמו לא ימחה מן העולם. השיר נעתק בכ"י אלה: א, עמ' 10; ב, עמ' 10; ב — כו, א; ג, עמ' 3—4; ד, עמ' 16; ו, עמ' 38; ז, עמ' 57; ח, עמ' 39—40; יא, עמ' 112; יד. אברהם דאנון פירסמו עלי־פי כ"י שבו גם הפזמון החוזר הוא דו־לשוני: אל חי רחמן מלך נאמן, דוסימאס דירמאן (=רסאנו). נוסח זה של הפזמון מתאים למסורת שבעל־פה ששימרה אף את המוסיקה (הקלטה מצוייה בפונותיקה שבבית הספרים בירושלים). תעתיק אצל מאצא, מס' 15.

פיוט יצחק שמואל

11 אַחַת יְצַחַק נִגְדָה תְּאֵנִיתִי
מִימָאפִּיסִים טִין פִּסִּישִׁימו, אוֹחְטוֹן קוֹזְמו נִאחֵאחִי
אל חי רחמן מלך נאמן קאנימאס דִּיקְטן
5 צר ומצוק מצאוני, כל ימי מנעורי
אולא טאחו פִּדְנִמִּינֵא, אינא איני פומיטאלנאי
אל חי רחמן מלך נאמן
טִקְרִדְךָ יְנַחֲמֵנִי, כְּרַעַע שֶׁל קְרִיקֵא
יִאנְאִקְרִיתֵאחִי אוֹחְטוֹן קוֹזְמו, טוֹדִיקוֹמו טוֹטֵמֵא
אל חי רחמן מלך נאמן
10 קְרֵאחִי פִּמְעִמְקִים, מֵאָרֶץ מֵאִפְלִיָּא
[שנה]

י 0 ס 7 מ א צ א

15 תִּימֵנו סְטוֹדִיקוֹסוּ שִׁירֵי, אִינֵי טֵאִטְרִיָּא טֵאִקְלִדִּיָּא
אל חי רחמן מלך נאמן
שְׂמַעַתְךָ לְקוֹל עֲקֵרָה, וּפְתַחַתְךָ אֶת רַחֲמֶה
טוֹטוֹן טוֹקְלִידֵי טוֹפְרוֹסוֹ, נֵאִטוֹקְרֵאִקְסוֹ מוֹטֵמֵא
אל חי רחמן מלך נאמן
מְרוֹמִידְךָ תְּפַתַח לֵנו, אֶת אוֹצְרֶךָ הַטּוֹבָה
אִיִּקְרוֹשִׁי־וִקְמֵאס סְטוֹן קִירוֹטוֹס, נִאֲרֵטוֹנֵי פִי נִדְבָה
אל חי רחמן מלך נאמן
20 וּבִזְמַן תְּחִיתֵי הַמֵּתִים, יִפְתַּח אֶת קְבֻרוֹתֵיכֶם
קֵאִטֵּאפִּוסִים לֵי אִוְרֹשִׁיִּיסִים, אֶת רוּחֵי אַתְּנֵם בְּכֶם
אל חי רחמן מלך נאמן
אִינֵי מֵאִמִּין כְּיֵי, וּבְמִשָּׁה וּבְחֻדְרֵהּ
פּוֹקֵאִטְיִכִי אוֹחְטוֹן קוֹזְמוֹ, דִּין בּוֹרוֹ נִאִטְאֲרִנִּיתוֹ
אל חי רחמן מלך נאמן
25 לְמַעַנְךָ טֵאֲלִינֵנו, וְנִאֲמֵר הַלְלוּיָהּ
תִּימֵנו אִסּוֹ טִימִידִיָּאִסּוֹ, קֵאֲלִטְרֹמֵי לִיִּפְטִירִיָּא
אל חי רחמן מלך נאמן

תר ג 0 8

ה' אתה ידעת נגדך תאותי
אל תעזוב נפשי שתאבד מן העולם
אל חי רחמן מלך נאמן, עשה עמנו עזו.
5 צר ומצוק מצאוני כל ימי מנעורי
הכל עלי נפשי עבר, אחת הביאה שברוני
אל חי רחמן וכר
חסדר ינחמני בורע של קיימא
לבל יאבד שמי מן העולם
אל חי רחמן וכר
10 קראתי ממעמקים מארץ מאפליה
[שנו]

השירה היהודית ביוונית

אלי מפתחות שלשה הנם בידך
אל חי רחמן וכר
שמעת לקול עקרה ופתחת את רחמה
הוא המפתח הראשון בשמו אקרא
אל חי רחמן וכר
15 ממרומיך תפתח לנו את אוצר הטובה
גשמינו בעתם, ויבואו בנדבה
אל חי רחמן וכר
ובזמן תחית המתים יפתח את קברותיכם
20 כמאמר הנביא: את רוחי אתו בכם
אל חי רחמן וכר
אני מאמין באדני ובמשה ובחורתו
כי ירד מהשמים לא אוכל להכחישו
אל חי רחמן וכר
25 למענך גואלנו ונאמר הללויה
אלהי מלך אבותינו מצעים לגאולה
אל חי רחמן וכר

נספח 6: פרופ' אסתר סלומון, טריילר לסרט: "Lost Yannina, A Topography of Jewish Memory"

נספח 7א: סרטון תיעודי: מדליקי המשואות תשע"ב, 2012: בעריכת יד ושם

נספח 7ב: זכרונות מיואנינה, יוון.

נספח 8: ראיון מוקלט עם ארטמיס בטיש מירון

נספח 9: ראיון מוקלט עם כריסי אלקוסר מצא

- אשכנזי, א. " הנאצים חיפשו צבע בבירקנאו. למזלו, בלי להבין מילה, הוא הרים את היד"
[https:// news.walla.co.il](https://news.walla.co.il) 17.7.2021
- יד ושם רשות הזיכרון לשואה ולגבורה, סיפורה של הקהילה היהודית בינינה, (יוון).
www.yadvashem.org
- יד ושם רשות הזיכרון לשואה ולגבורה, קהילת יהודי ינינה לפני השואה. עמ' 1-11
www.yadvashem.org
- כרם, י. דרכי הצלה של יהודים ביוון במלחמת העולם השנייה. בתוך: "פעמים" גיליון 27, ע 101
www.israelhayom.co.il 3/6/2019
- לביא, ד. לראשונה ביוון-ראש עיר יהודי. www.makorrishon.co.il 26.1.2025
- קמנופולוס, ס. מאה שנים של ידידות יהודית נוצרית ביוון. www.makorrishon.co.il 26.1.2025
- ריבלין, ב. נערות נוטעות עצים בחגיגות ט"ו בשבט באתונה בינואר 1946. בתוך: פנקס הקהילות יוון. ע' 81 הוצאת יד ושם, 1998.
- רפל, י. חוטים מקשרים בינינה: מסע אל אחרוני היהודים הרומניוטים. <https://www.ynet.co.il/> 1.3.2023
[judaism/article/s1xxpwnri](https://www.ynet.co.il/judaism/article/s1xxpwnri)
- שילוח, א. המסורת המוזיקלית של יהודי יוון. בתוך אתר הפיוט והתפילה מבית סנונית, אתר הספריה הלאומית.
www.nli.org.il 17.8.2023
- שרייבר, א. ולוי ש. השולחן הרומניוטי: דורות של מתכונים יווניים מקהילה יהודית ייחודית. הוצאה פרטית, ישראל 2026.
- Dalven R. "The Holocaust in Modern Janina". *Journal of Modern Greek Studies*, May 1984 pp. 87-103
- Dalven, R. *The Jews of Ioannina*, Cadmus press, 1990 pp. 18-20.
- Fromm, A.B. *We are few- Folklore and Ethnic Identity of Jewish Community of Ioannina, Greece*. Lexington Books Rowman & Littlefield Publisher, Inc.
- Kehila Kedosha Janina: Synagogue and Museum. <https://www.kkjsm.org/>
- Krivoruchko, J. G. (2016). Judeo-Greek. In *Handbook of Jewish Languages* (pp. 194-225). Brill.
- Mazower, M. In: *Hitler's Greece: The Experience of Occupation, 1941-44*. Yale university press. 1993.
- Moissis, A. *Davitson Effend: A Romaniote Jewish Pasha in Ioannina*. USA, Private Edition, 2021.
- Molho, R. Oral history interview with Stefanos Dovas.
 United States Holocaust memorial Museum Collection, Washington, D.C U.S.A 25.6.2015
- Shemuel, Y. " The Deportation and extermination of the Romaniote Jewish community of Ioannina." In: *Journal Exantas* July 2024, Issn:1865-6692. pp 16-41.

רשימת קריאה מומלצת

גייג', נ. אלני ספריית מעריב 1986. ספר ביוגרפי תיעודי אודות מלחמת העולם השנייה ומלחמת האזרחים ביוון, דרך סיפורו של כפר אחד בצפון יוון.

דרזי, א. ממעמקים המתים יספרו לך הכל. הוצאת ניב 2023.

הילסופ, ו. חוטים מקשרים. הוצאת משכל (ידיעות ספרים). 2012

ילין מצא, ל.ר.-סלומה שלי, הוצאת כרמל 2022.

לוי, ש. עורכת ערוץ היוטיוב של הקהילה הרומניוטית בישראל

מילר, ה. הענק ממארוסי. הוצאת כרמל וידיעות ספרים, 2024

תומאי, פ. יוונים באושוויץ -בירקנאו. הוצאת משרד החוץ היווני 8.4.2010